

NYA ARGUS

Hundrafjärde årgången

Nr 9 · 2011

Tema: Populism

10 kg per person, 2,50 mk per kilo. Potatisutdelning i Helsingfors 1944. Foto: Eliot Elisofon

Kommentarer / Martina Reuter: Populismens offentlighet

<i>Ann-Cathrine Jungar</i>	Populistisk demokrati – Sannfinländarnas idé om folkstyrelse
<i>Hans Ruin</i>	Tyskland på nära håll (1933) + <i>Trygve Söderling</i> : Kommentar 2011
<i>Lena Halldenius</i>	Populism och den retoriska striden om folket
<i>Raoul J. Granqvist</i>	Med matkorg och kamera på resa – Eliot Elisofon i krigets Finland 1944 (2)
<i>Sixten Bondestam</i>	Skovelmästaren
<i>Johan Stén</i>	Hur kan du veta? Om skepticismen som nödvändighet och självändamål
<i>Erik Stenmark</i>	Berget, korset och Medusahuvudet – tankar kring några symboler

Lösnummer 5 €, i Sverige 50 kr.

REDAKTION:

Huvudredaktör: Trygve Söderling

Redaktionssekreterare: Yasmin Nyqvist

Niklas Bruun, Kristian Donner, Susanna Fellman, Barbro Holmberg

Jessica Parland-von Essen, Martina Reuter, Tom Sandlund, Charlotte Sundström,

Ingmar Svedberg, Tom Söderman, Clas Zilliacus, Tom Östling

Ombud i Sverige: Thomas Henrikson, Lill-Jans plan 2, S-114 25 Stockholm

Manuskript till nya.argus@kolumbus.fi

eller till Trygve Söderling, Broholmsudden 3 C 21, 00530 Helsingfors, tfn + 358 (0)9 759 25 92

eller Yasmin Nyqvist, Brahegatan 18 b A 10, 20100 Åbo, tfn +358 (0)45 6713327

Prenumerationer, honorar, arvoden och annonser: Yasmin Nyqvist, Brahegatan 18 b A 10, 20100 Åbo

E-post: nya.argus@kolumbus.fi

Hemsida: <http://www.kolumbus.fi/nya.argus>

Prenumerationspris: ½ år 40 € ½ år 25 €, i Sverige ½ år 400 kr, ½ år 250 kr

Annonser: ½ sida 100 € ½ sida 70 € ¼ sida 50 €

Sampo 800014-102076; Sparbanken Aktia, checkräkning 405511-13963

BIC: DABAFIHH IBAN: FI10 8000 1400 1020 76

I detta nummer medverkar

Sixten Bondestam	psykiater, Helsingfors
Raoul J. Granqvist	professor emeritus, Karleby/Stockholm
Lena Halldenius	docent i praktisk filosofi, Malmö
Ann-Cathrine Jungar	docent i statsvetenskap, Sollentuna
Martina Reuter	fil.dr, temaredaktör för detta nummer, Helsingfors
Hans Ruin	professor i filosofi, författare (1891–1980)
Johan Stén	tekn.dr, docent, Helsingfors
Erik Stenmark	fil.lic., Grankulla
Trygve Söderling	fil.dr, huvudredaktör för Nya Argus, Helsingfors

Eliot Elisofon (1911–1973) var en amerikansk dokumentärfotograf och fotojournalist, känd främst för sina fotoreportage i tidskriften *LIFE*. Under krigsåren 1939–1944 sändes Elisofon till Finland två gånger för att rapportera. Den första artikeln om Elisofons Finlandsvistelser ingick i *Nya Argus* 5–6/2011, den andra delen i föreliggande nummer.

KOMMENTARER: MARTINA REUTER

Populismens offentlighet

Sannfinländarnas riksdagsgrupp beslöt i början av september enhälligt att utesluta riksdagsmannen Jussi Halla-aho på två veckor. Halla-aho hade på sin Facebook-status ifrågasatt demokratins möjligheter att tackla krisen i Grekland och förespråkade en militärjunta som kunde sätta in pansarvagnar mot trilsande demonstranter utan att behöva bekymra sig om sin popularitet.

När man vill greppa populismens väsen har man ofta mera glädje av kvällstidningarnas löpsedlar än av de så kallade seriösa mediernas distanserade rapportering. Det här tvådagarsdramat utgör inget undantag. Dag Ett löd den slagfärdiga löpen "Synkkä tilitys junassa" (Dyster uppgörelse på tåget). Reportern hade haft möjlighet att åhöra Timo Soinis uttalanden på hemvägen från utrikesutskottets resa till Sankt Petersburg. Soini betygar att Halla-ahos uttalande inte representerar partiets linje och att nu är måttet rågat, Halla-aho måste börja väga sina ord bättre. Reportagens substans är tunn, men så är det inte heller substansen som är det egentliga budskapet. Viktigare är att förmedla reporterns självklara solidaritet med Soinis part, med hans perspektiv på konflikten.

Dag Två lyder löpsedeln "Kuritus ja armo" (Upp-tuktelse och nåd). Det är svårt att tänka sig en replik som skulle sitta bättre i katoliken Soinis mun efter att riksdagsgruppen just kompromissat och kommit överens om avstängning på veckor istället för en månad. Referensen till den högsta fadern är nog utstuderat medveten, från såväl Soinis som tidning-

ens sida. Halla-aho hörs förvisso också, men han får nöja sig med bråkdelen av den font- och bildstorlek som kommer Soini till godo.

Soini lever i en sällan skådad symbios med kvällstidningsjournalistiken. Den skickliga retorikern levererar bra repliker, som journalisterna sedan hjälper till med att finslipa. Halla-aho blomstrar i huvudsak på internet, ett för allt fler lättillgängligt, men i grunden ändå lokalt torg, dit man medvetet måste ta sig. Via löpsedlarna når Soini vår gemensamma offentlighet på ett helt annat sätt än den som bara lever en cyberlokal tillvaro på specifika sajter. Man kan inte köa till kassan i matbutiken utan att få veta vad Soini känner och tycker. Budskapet är så väl komprimerat och löpsedlarnas rubriker så välformulerade att man inte behöver köa tidningen.

Soinis enorma popularitet kan i själva verket ses som ett tecken på att det fortfarande existerar någon form av gammaldags gemensam offentlighet. En löpsedlarnas offentlighet, vars fokus på person och skandal inte ens försöker uppfylla kriterierna för ett rationellt offentligt samtal à la Jürgen Habermas, men som det oaktat är offentlig i en tyngre bemärkelse än någon internetsajt kan vara. Den här offentlighetens betydelse för demokratin ska inte underskattas. Den populism som frodas på löpsedlarna tvingas hålla sig inom demokratins ramar. Det är ingen slump att ensamma mördare söker sig till internets kombination av lättillgänglighet och anonymitet, där dessa ramar är betydligt mer diffusa.

Halla-ahos bristande genomslagskraft i den ge-

mensamma offentligheten förklaras ofta med hans arroganta utstrålning och akademiska (!) språk, men det är intressantare att begrunda i vilken mån hans budskap bidrar till att begränsa populariteten. Den anti-islamska "Gates of Vienna"-retorik som Halla-aho anammat och bidragit till att utveckla är till sin karaktär elitistisk snarare än populistisk. Redan beteckningen Wiens portar blir begriplig bara om man vet att det var vid dem Habsburgarna besegrade den ottomanska armén 1683. Den europeiska civilisation som då stod på spel ligger inte så många finländare speciellt varmt om hjärtat. Idén om den europeiska civilisationens kamp mot islam förutsätter dels att man identifierar sig med Europa och dels att man anser dess civilisation värd att försvara. Ingetdera av de här elementen passar speciellt bra in i den sannfinländska ideologi Ann-Cathrine Jungar analyserar i detta nummer av *Nya Argus*.

För att alls nå ut måste Halla-aho, liksom andra xenofobiska populisterna, späda på med mer eller mindre fingerad brottsstatistik, våldtäktshistorier och annan skrämselfpropaganda. I kombination med den ekonomiska recessionen, arbetslöshet och nedskärningar i den offentliga ekonomin fungerar det här receptet. En mer eller mindre aggressivt avog inställning till invandrare karakteriserar alla de populistpartier som på senare år stärkt sina positioner i Europa. Höstens val i Norge och Danmark innebar att tillväxten stannade av och speciellt i Danmark var valresultatet ett klart ställningstagande för en toleranter invandrapolitik. Men varken norska Fremskrittspartiet eller Dansk Folkeparti förlorade så mycket som många hoppats och det återstår att se vad som händer i andra länder.

Den populistiska främlingsfientligheten handlar om att definiera folket och skilja det från "de andra". Lena Halldenius påpekar i sin artikel nedan att denna gest upprepar den gest med vilken den politiska eliten i antikens Grekland stängde ut "de andra", dem som inte gavs medborgerliga rättigheter. I populistiska sammanhang blir denna i grunden elitistiska gest motsägelsefull, eftersom populisterna också samtidigt attackerar samhällseliten och identifierar sig med de utestängda.

Kritiken av en maktelit, som anses ha svikit folket, och strävan att skilja mellan oss och de andra,

utgör de två drag, som tydligast förenar det vi idag kallar populism och den maktrusiga nationalsocialismen. Hans Ruin beskriver i sitt resebrev från Heidelberg, publicerat i *Nya Argus* 16.4.1933 och omtryckt i detta nummer. Ruin tänkte sig inte att han beskrev en populistisk rörelse. Det populismbegrepp vi har idag är av relativt färskt datum. Ännu på 1970-talet var "populism" ett ganska värdeneutralt begrepp, som norska ekologiskt sinnade centraliseringskritiker ur flera mitten- och vänsterpartier använde för att beskriva sin närdemokratiska ståndpunkt. Denna icke-pejorativa betydelse lever kvar också inom Sannfinländarna, där Soini inte drar sig för att mer eller mindre karnevalistiskt kalla sig själv populist.

Ruin hänvisar inte till begreppet populism, men den utveckling han beskriver har kommit att definiera hur vi idag förstår populismens anda och dess antagonistiska relation till demokratin. Historien om hur Hitler, via en exceptionell valframgång, tar sig in i ett demokratiskt system, som han sedan raskt monterar ner, har blivit historien om hur illa det går när populismen får grepp om folket. Det finns mycket att lära sig av den historien. Man blir djupt chockad när man läser Ruins text och handgripligen inser hur oerhört tydligt allting var redan 1933 – och ingen gjorde någonting.

Men problemet med att lära sig av historien – av all historia – är att den aldrig upprepar sig på samma sätt. Om vi satsar allt på att hindra en ny Hitler kommer vi inte att märka den egentliga förödelsen innan det är för sent. Därför är skillnaderna mellan det tidiga 1930-talets nationalsocialism och dagens populistiska, främlingsfientliga strömningar minst lika viktiga som likheterna. En väsentlig skillnad är att de flesta av dagens populistpartier – det gäller i all synnerhet Sannfinländarna – inte står i ett speciellt antagonistiskt förhållande till demokratins institutioner. Det här leder bland annat till att skillnaderna mellan populist- och andra partier inte alltid är så tydliga och till att andra partier tar till sig populistiska element. Den ökande främlingsfientligheten i Europa är inte alls bara ett resultat av att de populistiska partierna vuxit, utan beror minst lika mycket på att avogheten funnit god grogrund i de etablerade partierna. Det danska valresultatet är glädjande just därför att det riktade sig mot den här trenden.

30.9.2011

Populistisk demokrati

Sannfinländarnas idéer om folkstyrelse

*Everybody knows that the boat is leaking.
Everybody knows that the captain lied.
Everybody got this broken feeling
Like their father or their dog just died
Everybody talking to their pockets
Everybody wants a box of chocolates
And a long stem rose
Everybody knows*

Leonard Cohen

”Alla vet att båten läcker” skrev Sannfinländarnas partiledare Timo Soini i sin blogg under valvåren 2011 och parafraserade Leonard Cohen för att fånga demokratins tillstånd i republiken Finland. Utsedd av Veikko Vennamo till den finländska populismens prins och inskolad i hans slagfärdiga retorik har Timo Soini axlat det finländska populistiska arvet. Under riksdagsvalskampanjen blev han tv-soffornas favorit och slutligen riksdagsvalets kung med mustiga metaforer och medievänliga *one-liners*. Timo Soini klädde i ord ett politiskt missnöje som många väljare identifierade sig med. I det politiska syndafallet av politisk korruption, en välfärdsstat i förfall och ett krackelerande EU lovade han likt Noak att rädda folket med ett fartyg som bär genom stormen.

Populismens livsluft är kritiken av den existerande demokratin: den samtida demokratin har förvanskats och förvrängts så att folket inte längre styr sig själva. De valda representanterna har fjärrmat sig från väljarna och sviker lättvindigt vallöften för en plats i maktens korridorer. Timo Soini förebådade Sannfinländarnas jordskredsval i sin blogg: ”de gamla partierna är blinda och ser inte de politiska kontinentalblockens förflyttningar i Finland i Europa”. ”Principer, vallöften och tidigare formulerade

tröskelfrågor väger fjäderlätt när en stol vid maktens bord står på spel” noterade Soini i sin blogg då den sex partier breda regeringen presenterades i maj 2011, och han exemplifierade partiernas makthunger och dövhets gentemot väljarna med en odysseisk metafor, ”värmens i regeringens rum lockar som hundra sirener”. De politiska partierna har svikit sina egentliga uppdragsgivare – medborgarna – i sin strävan efter regeringsportföljer och egna fördelar. ”Eliten i Bryssel kräver att Finland ska respektera sina löften till andra politiker, men tiger om politikernas löften till sina väljare”, menar Soini och fortsätter: ”demokratin är till låns av folket. Man gör det som lovats fastän det innebär att man går miste om luncher i Bryssel och en plats i regeringen”. Den politiska makten har allt mer undandragits demokratisk kontroll då övernationella politiska institutioner och oberoende expertorgan styr det politiska beslutsfattandet och en fri och öppen politisk debatt offras på den politiska korrekthetens altare.

Kärnan i populismens tunna ideologi är antiestablishemangspositionen enligt vilken den grundläggande samhälleliga konflikten skär mellan ett enhetligt, sammanhållet folk och en korruperad politisk elit som svikit folket. Populismens antagonistiska positionering i förhållande till samhällets rådande värderingar och normer kan även uttryckas som kritik av ekonomiska, kulturella och akademiska eliter. Cas Mudde definierar populism som

en ideologi, som uppfattar samhället ytterst uppdelat i två homogena och sinsemellan antagonistiska grupper ”det rena folket” kontra ”den korruperade eliten” och som hävdar att politiken ska uttrycka folkets ”volonté generale” eller allmänviljan. (Mudde 2004)

Populismen är en tunn ideologi i jämförelse med mer omfattande ideologier som socialism eller liberalism, eftersom populismen är enig i sin kritik av den representativa demokratin, men inte uppvisar enhetliga drag i till exempel ekonomiska frågor, omfördelningsfrågor eller internationell politik.

Samtidigt med svidande kritik av folkstyrelsens tillstånd utlovar populisterna att de kan och ska återställa demokratin till sitt ursprung. Med sina löften om en bättre och sannare demokrati kan populismen karaktäriseras som en demokratis väckelserörelse och dess karismatiska ledare presenterar sig som en messiansk räddare. Religiösa metaforer är rikliga i den finländska populismens språkbruk. Bland annat kallade Veikko Vennamo det politiska etablissemangets maktpolitik för fariseism och Timo Soini har jämfört den populistiska ledarens roll med Moses som tar det glömda folket tillbaka till det förlovade landet. Det religiöst färgade språkbruket är inte långsökt med tanke på populismens moraliserande beskrivningar av omvärlden i ont och gott, rätt och fel.

Statsvetaren Margaret Canovan hävdar att populismens utmanande potential är att den blottlägger en av demokratis inre motsägelser: "the sources of populism lie not only in the social context...but are to be found in the tensions at the heart of democracy" (Canovan 1992). Populismen synliggör ett konstant spänningsfält mellan demokratin som en reellt existerande styrelseform och demokratin som ett föreställt ideal. Populismen konkretiserar och utnyttjar retoriskt glappet mellan demokratis praxis och ideal. Å ena sidan framträder demokratin med ett vardagligt och pragmatiskt väsen. Demokrati definieras som ett fredligt instrument för att hantera och lösa samhälleliga konflikter om gemensamma mål och medel. Detta är demokrati som "business as usual", med förhandlingar och kompromisser. Demokratin kan, å andra sidan, även anta löftesrika drag då den presenteras som ett folkstyre där medborgarna obegränsat styr över sig själva. Detta är högtidstalens demokratiska vision av medborgarnas direkta självstyre och folkviljans omedelbara och oinskränkta avspegling i det politiska beslutsfattandet. Populismen ger förhoppningar om en annan

möjlig demokrati, som är sannare, genuinare och trognare dess ursprungliga rötter.

Trots populismens löftesrika retorik kan dess demokratiuppfattning inte likställas med idealistiska definitioner av demokrati. Det vore alldeles för enkelt. Svårigheten att fånga populismens demokratisyn beror på att den inte är kanoniserad i form av klassiska populistiska skrifter, utan snarast uttryckts i politisk praxis, det vill säga, i tal och politisk handling. Timo Soini identifierade sig redan tidigt under sin politiska karriär med populismen som ett politiskt tankesystem. I jämförelse med andra europeiska populistiska partier är Sannfinländarnas partiledare unik i sitt uttryckliga förhållningssätt till populismens idémässiga innehåll, något han utvecklat i sin pro gradu, i biografen *Maisterijätkä*, och inte minst i blogginlägg och kolumner i Sannfinländarnas partiorgan *Perussuomalainen*. Även i Sannfinländarnas valmanifest formuleras partiets demokratisyn på ett sätt som inte gjorts tidigare.

Om man vill ringa in en populistisk demokratiuppfattning är den finländska populistiska jordmånen fruktbar. Populismen har en långvarig närvaro i och representerar en viktig aspekt av den finländska politiska kulturen. Den finländska populismens rötter i herrehat, religiöst förankrad konservatism och den fritt tänkande bonden må vara unika, men i dess historiskt olika uttryckssätt gestaltar den generella idéer om det politiska. Vilka är de grundläggande samhälleliga konflikterna? Hur ska den goda folkstyrelsen organiseras? Vilket är demokratis syfte? Vad utmärker den goda medborgaren?

Folket – medborgaren, jätkan och finnen

Demokrati i dess bokstavliga betydelse innehåller två element – folk och styrelse. Demokratiteorin har sysselsatt sig mera med styrelsens utformning, det vill säga demokratis institutioner och regler, och reflekterat mindre över karaktären hos det folk som ska styra sig självt. Idén om att samhället och den politiska gemenskapen utgår från ett sammanhållet folk är central i populismen. På så sätt skiljer sig populismen från klass- och intressebaserade ideologier och liberala tankegångar som ser den demokratiska processen som en legitim metod för att väga samman olika gruppintressen.

Populister engagerar sig på ett retoriskt plan i att konstruera ett föreställt enhetligt folk som står i motsättning till en sammansvetsad politisk elit eller andra folk och kulturer som hotar det konstruerade homogena folkets traditioner och livsvillkor.

Inom populismen har olika folkliga konstruktioner frammanats. För det första, det samlade folket, som utgörs av dem som bor i en stat eller en nation, som primärt förstås som en politisk gemenskap, ett *demos*, som ställs emot politiska eliter (politiska partier, regeringar, nationella parlament och EU), statens företrädare (byråkrater, myndigheter och domstolar), kunskapseliter (akademiker och experter) och ekonomiska organisationer (banker, finansmarknaden, internationella ekonomiska organisationer). Det politiskt övergivna folket eller medborgaren har intill nu varit den primära folkliga konstruktionen i den finländska populismen. Veikko Vennamo rasade mot röt- och teoriherrars samt även det kulturella etablissemangets moraliska ryggradslöshet och utrikespolitiska undfallenhet i det rike han kallade "Kekkoslovakien". I Timo Soinis version riktas kritiken mot makthungriga och korruperade politiska partier som sålt ut det finländska självbestämmandet till EU och finansmarknaden, samt böjt sig för politiskt korrekta åsiktstrender som multikulturalism, feminism och ekologism.

Folket kan, för det andra, även konstrueras som det vanliga folket. Det är mannen (mindre sällan kvinnan) på gatan eller den genomsnittliga vanliga, enkla, ärliga och hederliga *perussuomalainen* eller *jätkän* som gärna tar en öl, spelar på hästar och läser veckomagasinet *Hymy*. "Sannfinländarna gör sig inte till. Vi är ärliga, rejäla", har Timo Soini skrivit på sin blogg. Att vara Sannfinländare handlar inte bara om att omfatta vissa politiska åsikter, utan även om att besitta moraliska dygder. I Landsbygdspartiet kontrasterades den rurala livsstilen med gemenskap och traditionella värderingar mot den urbana individualismen och moraliska uppluckringen. I Sannfinländarnas folklighet kontrasteras och uppvärderas den vanliga, enkla och jordnära finländskheten mot det tillgjorda, intellektuella och främmande.

Det vanliga folket kan även representeras av ett visst segment av befolkningen som betraktas som genuina eller speciellt beaktansvärda för den sociala eller historiskt framvuxna gemenskapen. Lands-

bygdspartiet presenterade sig under 1960- och 70-talen som den småbrukande lantbruksbefolkningens språkrör. Inte bara deras näringsutövning stod på spel, utan framför allt hotades deras livsvillkor och värderingar i den pågående moderniseringen och urbaniseringen. Traditionella finländska värderingar som samhällelig gemenskap, kärnfamilj och traditionella normer utmanades av individualism, liberala värderingar och kommunism. Begreppet "heartland" har använts för att beskriva denna ofta tidsmässigt bakåtblickande gemenskap som gått förlorad eller uppfattas som hotad i pågående samhällsomvandlingar. I Sannfinländarnas idévärld är globaliseringen det största hotet mot den finländska kulturen och livsstilen.

Den tredje populistiska konstruktionen är vårt folk i motsats till något annat, det vill säga termer som berör etnicitet, kultur, språk och historia. Folket är här liktydigt med *ethnos*, ett folk som är homogent i kraft av delade egenskaper eller erfarenheter. Denna gemenskap frammanas i motsättning till andra etniska grupper och kulturer (till exempel romer, invandrare, finlandssvenskar, muslimer) som anses hota den egna kulturen. Hos Sannfinländarna är denna folkliga konstruktion av relativt sent datum och har gradvis förstärkts sedan 2007 då personer med bakgrund i nationellt sinnade rörelser och grupper, bland andra Suomen Sisä, anslutit sig till partiet.

I Sannfinländarnas valprogram inför riksdagsvalet 2011 utvecklas nationalistiska ståndpunkter om den unika finländska identiteten och kulturen, som är särpräglad och unik i förhållande till andra kulturer. Genom denna allt starkare betoning på den nationella identiteten eller "finskheden", har Sannfinländarna närmat sig de främlingsfientliga europeiska radikala högerpartierna för vilka den kulturetniska folkliga konstruktionen varit den dominerande. I valmanifestet 2011 står till exempel:

Redan partinamnet Sannfinländarna anger att vår politik grundar sig på Finlands historia och den finländska kulturen. För Sannfinländarna är sammanlänkningen av folkstyrelse och nation sålunda av ett senare datum. Sannfinländarna vill försvara finländarnas egen suveränitet, vilket betyder, att folket och enbart folket, som utgör en egen och från andra folk särskild folklig gemen-

skap, har en evig och obegränsad rätt att fritt och självständigt bestämma om sina egna ärenden.

Dylika uttalanden om att det förenande kittet för den samhällseliga och politiska gemenskapen ska grunda sig på en gemensam nationell identitet saknas i tidigare valprogram. ”Fosterländskhet och finskhet binder samman människor med olika social bakgrund, inkomst, utbildning, partitillhörighet och ideologisk övertygelse” kan man läsa i Sannfinländarnas valmanifest. Den nationella identiteten skapar enligt Sannfinländarna en gemenskap som överbryggar socio-ekonomiska och politiska skillnader. I den samtida finländska populismen förenas sålunda de tre vanliga populistiska konstruktionerna av folket – medborgaren, grabben det vill säga ”jätjän”, och finnen.

Folket vet och behöver inte lära sig mera

Den finländska populismens slogan ”Kyllä kansa tietää” (”Folket vet nog”) myntades av Veikko Vennamo och blottlägger i all sin enkelhet en uppfattning om väljarnas förmåga att utöva det politiska medborgarskapet. Populismens idealisering av det vanliga folkets erfarenheter och åsikter åtföljs även av en uppvärdering av deras politiska kunskaper och omdöme. Sunt förnuft och självlärd erfarenhet kontrasteras mot expertis och akademisk kunskap. I Sannfinländarnas valprogram från 2011 kan man läsa att ”begreppet expertis är i en politisk mening människofientligt, då man med en betoning på experter samtidigt antyder att individer inte skulle vara intresserade av annat än den egna materiella välfärden. Enligt Sannfinländarna är var och en expert på sitt eget liv. Det egna tänkandet kan inte läggas ut på andra”.

I kritiken av experternas och teknokraternas roll sätter populismen fingret på ett reellt existerande problem i den samtida demokratin. Däremot förmedlas en förenklad antagonistisk uppfattning av förhållandet mellan politiska aktörer och kunskapsaktörer. Båda är nödvändiga i politiska processer, men de har olika roller. Experter bidrar med sakkunskap, medan det är de valda representanternas uppgift att som ombud för väljarna fatta beslut där den kunskap som förmedlas av akademiska och

andra experter vägs mot värderingar och politiska övertygelser.

Den demokratiska jämlikhetsprincipen utgår ifrån att varje person i teorin är kompetent nog att bedöma vad som är bäst för henne och att varje röst ska väga lika tungt i den demokratiska processen. Institutionellt uttrycks detta i principen ”en person – en röst”. Trots detta uttrycks ofta farhågor om medborgarnas faktiska politiska färdigheter. Är medborgarna kompetenta nog? Har de tillräckliga kunskaper att fatta kloka och informerade beslut? Kan de blicka över snäva egenintressen och se till det allmänna bästa?

Robert Dahl säger i *Demokratin och dess antagonister* att demokrati är ett system där det är troligare att folket får vad de vill ha eller vad de tror är bäst för dem jämfört med andra system (Dahl 2002:174). Den kategoriska eller ovillkorliga principen att ingen ska behöva lyda under lagar man själv inte kunnat påverka har i regel åtföljts av reservationer och begränsningar. Det revolutionerande kravet på allmän rösträtt under 1700-talet åtföljdes av oro för konsekvenserna av det ”oupplysta” folkets tillgång till maktens instrument.

Ofta stämplas populistiska partiers väljare som okunniga och fördomsfulla, samt som vägledda av passioner och känslor. Populismens uppvärdering av sina sympatisörers politiska förmåga är delvis en reaktion mot denna svartmålning. Idag återfinns spår av den debatten i den statsvetenskapliga forskningen kring medborgarnas politiska kunskaper och färdigheter. Resultaten i dessa undersökningar är generellt mycket nedslående vad gäller medborgarnas faktakunskaper och förmåga att göra konsistenta val.

Men, frågan om medborgarnas faktiska politiska kunskaper är inte den viktigaste. Det vore en orimlig demokratisk princip att begränsa eller väga medborgarnas politiska deltagande utifrån deras politiska färdigheter. En mer relevant fråga är om den demokratiska proceduren erbjuder möjligheter att erhålla kunskap, lära sig nya och omvärdera existerande ståndpunkter? Varken politiska beslutsfattare eller väljare har nödvändigtvis tillräckliga kunskaper för att fatta goda beslut. Ibland har vi inte ens en formulerad åsikt i en specifik politisk fråga.

Populismens idealisering av medborgarnas politiska färdigheter och uttryckta skepsis gentemot kunskap i den politiska processen ifrågasätter uppfattningen om demokratin som ett kunskaps- och bildningsprojekt. Politiken ska inte ha till uppgift att uppfostra väljarna eller förändra deras åsikter. Timo Soini har i blogginlägg hävdad att ”din åsikt kan inte vara fel, för det är din åsikt” och fortsätter med att i politiken behövs inga förklaringar ”eftersom sympatisörerna behöver inga förklaringar och dina motståndare tror dem inte”. Enligt Soini är ”politiken en tävling i åsikter. En politisk åsikt kan i sig inte vara fel. Det finns olika åsikter och i valen mäts åsikternas inbördes styrkeförhållanden”.

Populismen bryter på så sätt med demokratiska idétraditioner som menar att den demokratiska processen, förutom att vara en legitim procedur för att formulera kollektivt bindande beslut, ska vara en kunskaps- och bildningsprocess. Kort sagt, demokratin är en arena för kritisk reflektion och självkorrigering. Demokratin ska utformas på ett sådant sätt att medborgaren kan förädlas och upplysas för att fullt ut och på ett kompetent sätt kunna utöva sitt politiska medborgarskap och tillvarata sina egna eller allmänhetens intressen. Demokratin anknyter här till upplysningstraditionen: i deltagande och i synnerhet i samtida deliberativ demokratiteori framhålls det demokratiska deltagandets utbildande effekter. Medborgaren bringas ny kunskap och antas även utveckla tolerans och förståelse inför andra synsätt och perspektiv.

Majoritetens spegelbild

Sannfinländarna stöder en populistisk eller en på folkets samtycke grundad demokratiuppfattning i stället för en elitistisk eller byråkratisk demokrati. I den populistiska demokratin vill medborgarna till sina representanter välja personer som har likadana värderingar och åsikter som de själva.

Denna korta demokratiförklaring ges i Sannfinländarnas valprogram från 2011. Tagen för sig står denna beskrivning av den populistiska demokratin inte i motsättning till andra demokratiideal: åsiktsöverensstämmelse är en allmänt omfattad indikator på folkviljans förverkligande. För att komma åt vad

som utmärker den populistiska demokratiuppfattningen tvingas man läsa vidare: ”i en elitistisk demokratimodell framhålls byråkratisk expertis som maktutövningens källa i stället för folkets åsikter”. Sannfinländarna likställer elitdemokrati med expertstyre och förbiser då att skillnaden mellan elitdemokrati och expertstyre är att av valda representanter kan politiskt ansvar utkrävas, medan detta inte kan göras av experter och tjänstemän. Snarare uttrycker Sannfinländarna här en idé om demokratisk representation. Representation innebär att vara folkets spegelbild och oförvanskat representera väljarna i det politiska beslutsfattandet. Populismen skiljer sig härvidlag från både liberala och elitdemokratiska demokratimodeller.

Medan elitdemokraterna avfärdar reell folkstyrelse som en myt och menar att all demokrati de facto är en form av elitstyre anser liberaldemokrater att folkmajoritetens direkta utslag behöver balanseras och begränsas. En förenklad distinktion av det representativa uppdraget är den mellan den förtroendevalda, vilken har fått väljarnas förtroende att använda sin egen omdömesförmåga, och delegaten, som är väljarnas ställföreträdare i det politiska beslutsfattandet. Populismens syn på det representativa uppdraget är delegatens. Folkets åsikter ska representeras så omedelbart och direkt som möjligt och inte heller begränsas. Populismens förkärlek för direktdemokratiska institutioner såsom folkomröstningar och medborgarinitiativ beror på att då kan inte folkviljan förvanskas. I valmanifestet 2011 vill Sannfinländarna stärka den direkta demokratin på kommunal nivå med förenklade procedurer för folkomröstningar, samt direktval av kommun- och stadsdirektörer. Dessutom kräver de att varje överföring av beslutsbefogenheter till EU ska godkännas direkt av medborgarna i folkomröstningar.

Populister är således kritiska till institutioner som begränsar folkmajoritetens genomslag, exempelvis grundlagsstadgade minoritetsrättigheter, maktdelning och delegering av beslutsmakt till av folkstyrelsen oberoende och svårkontrollerade organ, till exempel EU, expertorgan och författningsdomstolar. Hos Sannfinländarnas återfinns den här formen av kritik framför allt i deras EU-politik. De nationella folkvaldas makt begränsas av EU:s institutioner och lagstiftning, vilka de inte kunnat

påverka. Eftersom demokratin kräver ett enhetligt folk och det inte finns, aldrig kommer att finnas och det inte heller är önskvärt med ett sammanhållet europeiskt folk, är demokrati på EU-nivå omöjlig. Konstitutionella begränsningar av folkmajoriteten och författningsdomstolar som övervakar lagligheten i den politiska maktutövningen kan värna om demokratin grundläggande principer.

I den populistiska demokratimodellen är majoritetsprincipen central. Det innebär att majoritetens vilja ska prioriteras av de valda representanterna och att hänsyn inte överdrivet ska tas till minoriteter. Minoriteter ska underordna sig och anpassa sig till majoriteten och minoriteter ska inte tillåtas ha större inflytande än vad deras storlek tillåter. Hos Sannfinländarna avspeglas denna syn framför allt i integrationspolitiken: invandrare och minoriteter ska anpassa sig till majoritetskulturen och man är ytterst kritisk till så kallad "positiv särbehandling" av minoriteter för att underlätta deras möjligheter att integreras på till exempel arbetsmarknaden eller inom utbildningen. Minoriteter ska därför inte ges konstitutionellt garanterade minoritetsrättigheter eller ha särrättigheter. Betoningen av majoritetsprincipen frammanar en bild av en demokrati som en tävling mellan vinnare och förlorare. Om majoriteter och minoriteter växlar och byts mellan olika frågor bereder en strikt tillämpad majoritetsprincip inte något problem. Om majoriteterna och minoriteterna alltid är de samma kan majoritetsprincipen utmyнна i att majoriteten konstant diskriminerar minoriteten. En annan viktig demokratisk princip är att alla medborgare är värda lika omsorg och hänsyn, något som kan kräva att minoriteter eller utsatta grupper särbehandlas.

Avslutande kommentarer

Populismen predikar demokratin evangelium om mer makt till folket och ett beslutsfattande som ligger närmare medborgarna. Den demokrati de erbjuder är otidsenlig, för inte att säga tillbakablickande. Även av dess demokratisyn framgår med tydlighet att populismen inte är ett modernt projekt, utan att populismen söker framtidens lösningar i historien. Populismen är således ett exempel på politisk nos-

talgi och speglar en längtan tillbaka till något som kanske heller aldrig funnits. Med en nationellt begränsad demokratisk gemenskap, majoritetsdemokratisk fundamentalism samt skepsis till institutionellt garanterade rättigheter för minoriteter, verkar den illa anpassad till dagens samhällen av mångfaldiga identiteter.

Populismen är även förvånansvärt antipolitisk trots det politiskt antagonistiska tonfallet och den högljudda konfliktbenägenheten. I den demokratiska idétradition, som har sin grund i den grekiska demokratin och vidareutvecklades i upplysnings-traditionen, är tanken om människans och samhällets utveckling och framåtskridande central. Den demokratiska processen där åsikter bryts och presenteras är idealt sett en läroprocess i vilken människan förädlas och hennes horisonter vidgas. Demokratin är prövande och undersökande, inte absolut, tvärsäker och kunskapsförnekande. Populismen har haft sin grogrund i en alldeles för tvärsäker politik där politiker alltför ofta legitimerar sina beslut med expertis och byråkrati. Populismens ideal är lyssnande politiker som speglar majoritetsviljan och stryker med hårs. Vad demokratin behöver är politiker som lyssnar, skapar opinion och utövar ledarskap. Inte minst handlar politiken om de värden våra samhällen ska utgå ifrån. Då är det politiska samtalet nödvändigt.

ANN-CATHRINE JUNGAR

Litteratur:

- Canovan, Margaret, 1999, "Trust the People! Populism and the two Faces of Democracy" i *Political Studies*, 47 (1), 2-16
- Mudde, Cas, 2004, "The Populist Zeitgeist" i *Government and Opposition*, 39:542-563
- Perussuomalainen, 2010-2011
- Perussuomalaiset, 2007 "Oikeudenmukaisuuden, hyvinvoinnin ja kansanvallan puolesta", eduskuntavaaliohjelma 2007.
- Perussuomalaiset, 2011, "Suomalaiselle sopivin Perussuomalaiset r.p:n eduskuntavaaliohjelma 2011" <http://www.perussuomalaiset.fi/getfile.php?file=1536>
- Soini, Timo, 2008, *Maisterijätkä*, Helsinki, Tammi
- Soini, Timo Blogg 2010-2011 <http://timosoini.fi/>

NYA ARGUS

TJUGUSJÄTTE ARGÅNGEN · NR 8 · HELSINGFORS 16. 4. 1933

TYSKLAND PÅ NÄRA HÅLL

För jämt sjuttio år sedan satt Henri Frédéric Amiel, som vid denna tid låg i Heidelberg, uppe på sitt rum på Heiligenbergs sydsluttning och skrev i sin dagbok vid sorlet av Neckar, som rullade sina silverpaljetterade vågor rätt nedanför hans hus. Han såg ut mot den rödskimrande Alte Brücke med dess väldiga brospann och staden där bakom och slottet, som bredde ut sin skugga som ett stort draperi, och de blånande, skogbeklädda bergen längst borta. Allt var så stilla som om tiden svävat fram på orörliga vingar. Endast klockspelet i Heiligengeistkirche, som klämtar timmarna, delade in den allmänna stillheten utan att bryta den.

Med precis samma perspektiv framför mig, men åtskilligt högre uppe, sitter jag i mitt mansardrum på samma Heiligenberg, omgiven av ett hav av blommande fruktträd och krumma vinstockar. Men nu är det inte bara klockspelet i Heiligengeistkirche, som delar in stillheten i denna natur. Nedför vägen utanför mitt fönster passera allt emellanåt under militäriskt taktfast, klingande sång flockar av ungdomar, som äro på väg hem från sina utflykter i bergen på denna sida floden, ty hela Tyskland sjunger, hela Tyskland marscherar nu. Och nedifrån staden höras trummorna och vissel-flöjterna från någon marscherande nazistavdelning.

Jag har icke hört Hitler tala annat än i radio. Första gången ett valtal någon dag före den minnesvärda 5 mars. En djup, fyllig stämning, som dock snart förlorade all behärskning, det var någonting ohyggligt att höra bara den, att ha den i ett slags renodling framför sig, som ett vrål ur skogen, urtidsvild och brännande, en de ohämmade, okontrollerade passionernas hesa skri. Åt dem som under fjorton år styrt Tyskland röt han: "Frihet har ni aldrig känt. Er likställdhet var en stjälandets likställdhet,

ert broderskap var korruptionens broderskap!" Andra gången jag hörde honom var då han avgav sin regeringsdeklaration inför riksdagen i Krolloper. Rösten densamma och dock en annan, agitatorn hade lämnat plats för den officiellt erkände ledaren. Han talade kraftfullt, koncist, hans ord liknade smattret från en explosionsmotor, någonting så dynamiskt, inhamrande har jag aldrig hört — som uttrycksrörelse, expression någonting alldeles fulländat. Och samtidigt var det han sade oftast väl överlagt. Visserligen var det betecknande att den fras, som utlöste det ojämförligt största jublet, mer än passagen om arméns och nationens ära och försäkran om medkänsla med de österrikiska bröderna och harangen till det italienska folket, var frasen att "envar som är emot oss skall med barbarisk grymhet förintast". Men icke dess mindre var det svårt att undandraga sig makten av hans ord. Problemet Hitler tedde sig vida mer komplicerat än när jag lyssnade till hans valtal i Frankfurt am Main.

Hitler har icke ratat medlen, det är sant. Hans lögnpropaganda mot dem som regerat före honom de fjorton åren har varit av den ruskigaste art. Men han har velat makten, makten under alla villkor, väl vetande att utan maktens på förhand organiserade och obetingat funktionerande organ mäktar en politiker i det splittrade Tyskland intet: makten är första villkoret för att lyckas. Men makten över massorna vinner man icke med sanning och rätt och människokärlek. I sin bok "Mein Kampf" yppar han helt framt att man måste "rätta sin andliga nivå efter uppfattningsförmågan hos de minst intelligenta bland åhörarna. En talare måste sänka sin andliga nivå desto djupare, ju större åhörarmassan är." Låg icke i denna obestridbara masspsykolo-

giska sanning ett omen om att mannen gömde resurser, som ännu inte haft tillfälle att framträda?

Jag har sagt mig detta och gått ännu längre.

Varför dukade kommunismen och inte bara den, utan marxismen överhuvud, under för Hitler? Därför att Hitler visste sluta förbund med blodet, med instinkterna på ett helt annat sätt än motståndarna. Marx var en lärd, en teoretiker, som trodde att mänskligheten vore i stånd att gestalta en rationell, en förnufts-mässig världsbild — att den kunde svinga sig upp till samma nivå som han själv och bryta med sådana djupa instinkter som raskänslan, fosterlandskärleken, behovet att äga och besitta, det religiösa begäret, o. s. v. Socialismen bekänner sig till en rörande tro på vetenskapen, den agnostiska, andelösa tanken. Hitler vet blott av en bekännelse: människan, sådan hon är och alltid har varit och alltid kommer att förbli — en varelse, som släpar med sig sitt arv från djuren och som därutöver uppvisar vissa behov, som kunna tillfredsställas genom uniformer, marschmusik, stridssånger, utmärkelse- och bekännelseecken, grandiosa hälsningsgester o. s. v. Kring sitt frälsningsevangeli-um visste Hitler formera en frälsningsarmé.

Om nationalsocialismen är kristen eller ej har mycket diskuterats. Några av dess ideologer ha i sin extas inför det germanska bloddogmat drömt om en återuppståndelse också av den germanska gudavärlden med gamle Wotan i spetsen. Men Hitler själv har med osvikligt sinne för det verkningsfulla formulerat satsen: "Vår religion heter Kristus, vår politik Tyskland", och har därmed gett en god dag i alla dem, som förklarat att beteckningen "kristen", tagen i bruk för hans brutala makt- och våldspolitik, innebär en fräck förvrängning av evangeliets anda. Hitler visste huru många svaga själar han på detta sätt kunde dupera, och det var honom nog. Man måste le åt kommunisterna, som inte vetat göra detsamma, utan frivilligt avstått från den oerhörda makt över själarna, som en bekännelse till Kristus i den dag som i dag är innebär. Vad hade i själva verket varit lättare för dem än att lägga beslag på Kristus genom att framställa honom som den förste, som fört samma kamp som de! Vände sig icke också han mot de skriftlärdas, mot fariséerna, mäklarna, krämarna, verkade icke också han bland de obesuttne, de arbetande, de ringe, ja, var han icke helt enkelt den förste kommunisten, instiftaren av den första kommunistiska sammanslutningen, apostlagemenskapen, och genom den av de första kristna församlingarna? Man förstår att kommunisterna angripit kyrkan och prästerna — det hade säkert också Kristus gjort — men att de övergi-

vit honom för deras skull, som dödat hans verk, det var dock klara vanvettet!

I Tyskland har man dessa veckor fått se vad entusiasm vill säga. Jag tänker icke på sådana groteska avarter därav som dödsannonsernas: "Han dog i tron på Adolf Hitler och Tysklands uppståndelse", eller de i de nationalsocialistiska tidningarna och tidskrifterna förekommande rent psalmartade, av obestridbar religiös känsla genomandade lovsångerna till den nye Messias, vilken åt dem som svikta eller äro modfälda, förvirrade eller vilsegångna, skänker ny kraft, ny tro, ny vilja, nytt hopp, eller utgjutelser i stil med Badens nye rikskommissaries i ett tal för några dagar sedan, vars klimax en översättning blott skulle dämpa: "Wir sind unbändig glücklich darüber, dass wir dieses gewaltige Geschehen unter Führung Adolf Hitlers, des grössten Sohnes, den Mutter Germania je hervorgebracht hat, miterleben dürfen." Vad jag tänker på är entusiasmen som ett för sinnena omedelbart förnimbart, oemotståndligt faktum. Jag har sett hänförelsens vågor fara över folkmassorna som täta brisar över böljande fält, och själv har jag, trots att jag stått utanför, haft en rent kroppslig förnimmelse av massuggestionens enorma styrka. Över ryggen har strukit käre på käre av isheta rysningar där jag stått i de jublande och viftande folkhoparna. Här såg jag ett folk i svallning, som vägrade att längre låta sig behandlas som det evigt besegrade, här krävde det lika rätt med andra folk så lidelsefullt vibrerande, att de gamla fiendestaterna äntligen måste ta hänsyn till det, så vida de inte ville att Europa skulle springa i stycken.

Då kom påbudet om bojkott mot judarna, den firade ledarens första, för all världen synliga regeringshandling. "Wer jetzt noch zum Juden geht, ist ein Verräter an seinem Volke. Er muss der Verachtung des deutschen Volkes anheimfallen."

Det betyder föga att bojkotten blev nedlagd efter en dag — till följd av stark pressning på Hitler i Berlin. Sin mentalitet hann han bekräfta och han fortfar att bekräfta den varje dag genom de mest drakoniska åtgärder mot de intellektuella judarna: utan skrupler avsätter han läkare, lärare, advokater, domare o. s. v. av judisk börd, ty i hans "tredje rike" skola judarna få bekläda statens ämbeten endast i proportion till deras procentuella andel i den tyska befolkningssiffran, och han drar härav en konsekvens, som blottar hela den kusliga trångbröstenheten i hans natur: högskolornas och mellanskolornas portar slår han igen för alla judiska elever utöver denna minimala procent! Herrar aitofinnar hos oss ha funnit sin

överman! Hitler är inte bara blodets, instinkternas exploatör, såsom jag ett ögonblick sökte intala mig, han är själv en blodets son, som gör öppen politik av dunkla atavismer.

Detta är blott ett bland många uttryck för Hitler-andan i det nya Tyskland. Dagligen blir man genom notiser i tidningspressen upplyst om huru tjänstemän avsättas blott för sin övertygelses skull, enligt satsen "de som inte äro med oss äro emot oss"! Och likväl kommer ingenting upp emot judehetsen i fråga om åskådlig förevisning av de styrandes sinnesart. Man skall ha sett unga, brunbrända, välbeväpnade män postera framför någon judisk läkares dörr eller vid ingången till någon judisk konfektionsaffär för att helt uppleva det på en gång skrämmande och beklagansvärda i denna politik. Har man icke bättre att göra än förhindra egna medborgares näringsfrihet? Är det på denna väg det nya, stora Tyskland skall byggas?

För en trofast vän av det tyska folket är det bittert att bevittna, huru dåraktigt man nu i den tyska politiken uppger allt vad man under år av skicklig diplomati vunnit i fråga om världsopinionens svängning till Tysklands förmån. Vilket vanvett att på beskyllningen för judehets svara med att bekräfta den! Och vilken dumhet att öppet för all världen syssla med stryppgrejorna för en liten minoritet inom det egna riket, när man själv har att bevaka tio miljoner över grannländerna spridda tyskars intressen! Huru då begära gehör för egna klagomål.

I detta nu ges det en makt, som gnuggar händerna. Det är Frankrike. Ännu för någon vecka sedan kunde fransmännen klaga över sin tilltagande isolation. Men Hitler har kommit dem till hjälp. Nu ha de åter tagit upp de gamla låtarna om Frankrike som civilisationens och mänsklighetens bålverk mot Tyskland. Och ivrigare än någonsin hantera de skruvarna till Versaillesfördragets ventiler. Mussolinis fyrmaktstanke liksom Mac Donalds avrustningsförslag äro de i färd med att torpedera.

I ett av sina tal förklarade Hitler att Tyskland härefter blott vill lita till egen kraft. Det påminner mig om ett uttalande, fällt under kriget av Tysklands minister i Oslo, jag tror han hette von Lucius. Irriterad av anonyma brev i anledning av Lusitanias sänkning skrev han i en norsk tidning de stolta orden: "Tyskland för inte krig för galleriet." Det är vad man åter tänker i Tyskland, när man sätter sig över vad utlandet säger. Och dock hade man bort lära sig att Tyskland förlorade kriget just för att det inte tog tillbörlig hänsyn till "galleriet", till världsopinionen. Mänskligheten är inte mora-

lisk — det vore synd att säga, den är fariseisk: man aktar föga på egen moral, men är desto strängare att döma andras. Det bör man veta. Det gäller att spela en roll inför den. Men det glömmar man åter i Tyskland. Arma tyskar! — vad ha de icke lidit! Just deras lidande gör deras nationella resning så besinningslös. De visa alla tecken på vad vi måste kalla en svaghetens brutalitet. Kraft hade Hitler att få vågen av hänförelse och ungdomlig offervilja att stiga. Men för att länka den i rätt riktning kräves mer än kraft. Hitler hör till dessa naturer, som överdriva ett äkta anlag, som förnimma först när de urladda sig och som urladda sig för att ytterligare förnimma sig själva. Han besitter icke — därom varslar mycket — den kraft, som heter kraften att tygla och behärska sig själv, det mest krävande av allt och det, varpå den sanne statsmannen kännes igen.

Här uppe på Heiligenberg, där naturen med alla sina ljuvligheter bjuder till att skyla över vad som försiggår i människornas hjärtan och söker med sitt leende jaga bort medvetandet härom som vore det en ond dröm, kan man få se anslag, uppsatta vid vägkanten eller vid något omgärdat privat område.

"Lasset die Blumen steh'n

Und den Strauch;

Andere, die vorüber geh'n

Freuen sich auch!"

Men så vänligt och så med vårens egen, mot allting hulda anda överensstämmande tilltal får man icke överallt läsa. Det heter också:

"WARNUNG!

hier liegen FUSSEISEN

und SELBSTSCHÜSSE."

Det är två sidor i det tyska väsendet och hos människan överhuvud! Det ena draget, det som man oftast möter i detta soliga Baden, vädjar till människans bättre instinkter, till välviljan, hjälpsamheten, omtanken om andra. Det andra draget, subalternsdraget, Himmelstossdraget, osar av svavel och djävulskap: "sabla kanaler, våga er över gärdet bara, så skall ni få känna huru saxarna bita er i benet, vilket ni väl förtjänar, rävar som ni äro, eller huru det smäller i buskarna och svider i ert falska skinn!" Det är det draget, som nu tagit makten i Tysklands inre och yttre politik. Med fotjärn och skott mot eget folk vill man skydda sitt eget dyra, leende land.

Men vem bär huvudskulden till detta? Om överhuvud svaret på en sådan fråga kan uttryckas i en enkel formel, så måste det lyda: Frankrike, som halstarrigt, gentemot hela världens växande opinion tillbakavisat varje tanke på revision av det ödesdigra Versaillesfördraget. För halvtannat år sedan skrev jag under intryck av

vad jag kom att se i Hamburg en artikel i denna tidskrift, där jag, full av onda aningar, förliknade Brüning vid den sista paladinen, som stöter i sitt horn och kallar på hjälp. Skulle hjälpen nå honom, innan det var för sent, skulle man skänka honom uppfyllelse i en enda punkt av hans krav på revision av Ver-

sailles, så att han för sitt eget jäsande folk hade någonting att uppvisa som frukt av sitt på folkförsoning inställda arbete? Men man lät honom fåfängt stöta i sitt horn, man lät honom falla. Och nu — vad stundar för Tyskland och Europa?

Heidelberg, i april.

H. R.

KOMMENTAR 2011 ♦ KOMMENTAR 2011 ♦ KOMMENTAR 2011 ♦ KOMMENTAR 2011

I *Dagens Nyheter* meddelas 1.5.1933 att "den kände vetenskapsmannen docenten Hans Ruin [...] utvisats ur Tyskland på grund av omdömen om den nya regimen i Tyskland som han fällt i tidskriften 'Nya Argus'".

I ett privat brev dementerade Ruin att han utvisats, konstaterar Thomas Ek i sin Hans Ruin-avhandling *En människas uttryck* (2004): han hade själv sagt upp sitt hotellrum redan 1.4., ett par veckor innan artikeln tryckts. Hade ryktet om utvisningen spritts ut av Lapporörelsen i Finland? Hur det än kan ha uppstått, så befinner vi oss här i en tid där en text i *Nya Argus* kunde få politiska konsekvenser.

När Hans Ruins artikel publiceras, i april 1933, har Hitler nyss vunnit en jordskredsseger — i nyvalet 5 mars — och 23 mars drivit igenom sin *Ermächtigungsgesetz*, som gav diktatorisk makt åt den nazistdominerade regeringen.

I juni förbjuds så det socialdemokratiska partiet. Det är i det läget som Eirik Hornborg skriver den ledare, "Tyranni" (1.7.1933), som vi i våras tryckte om i *Argus* historik *Ögonen upp!*

Hornborg talar, som rubriken visar, klarspråk. Men redan Ruin skriver, som synes, om "lögnpropaganda", "ett vrål ur skogen". Han tar också tydligt avstånd från "judehetsen" — baksidan av den "entusiasm" som han, ett psykologiskt reflekterande ögonvittne, registrerat. "Över ryggen har strukit käre på käre av isheta rysningar där jag stått i de jublande och viftande folkhoparna." Intressant i sammanhanget är reflektionen att kommunismen och marxismen dukat under för Hitler för att den enligt Ruin litat till det mänskliga förnuftet. "Socialismen bekänner sig till en rörande tro på veten-

skapen, den agnostiska, andelösa tanken" skriver han, med en formulering som visserligen riskerar att också drabba många Argus-liberaler.

En dikt av Elmer Diktonius, "Lugnande ord", som *Nya Argus* tryckt direkt efter Ruins text får en egendomligt lättsinnig klang i sammanhanget ("Allt allt är lika långt / som brett"), inte minst som den kommer från en flitig medarbetare i *Arbetarbladet*.

Längre fram i samma politiskt mycket aktuella Argus-nummer står S.R. Malmström för ytterligare en kommentar, "Adolf Hitler, hans liv och lära":

Till vem ska man sätta tro, till dem, som kategoriskt försäkra, att Hitler är en charlatan, att nationalsocialismen är rena skojet, och att tyska folket, på grund av den nöd det lider, blivit sinnesförvirrat och fallit offer för en masspsykos? Eller till dem, som lika kategoriskt göra gällande att Hitler är ett slags Messias, att framtiden hör nationalsocialismen till, och att tyskarna äro det verkliga föregångsfolket?

Alla som ännu tänka och se klart, ana att sanningen sin vana trogen går den gyllene medelvägen, slå följaktligen dövörat till för så väl den slagna vänsterns hysteriska utbrott som det segerusiga Hitlergängets jubelskrän [...]

Den 'balanserade' Malmström ser foljdriktigt ledaregenskaper "av icke vanliga mått" hos Hitler, men kritiserar honom också för mera prat än verkstad:

Men å andra sidan kan det ej heller förnekas, att han ofta visat svaghet och tvekan, att han uppenbarligen föredrager ordet framom handlingen, och att han lirkat till sig makten på ett sätt, som är ovärdigt hans stora förebild och idol, Mussolini. Samma å ena sidan — å andra sidan gäller även beträffande det nationalsocialistiska

Populism och den retoriska striden om folket

Ordet populism förekommer flitigt i den nordiska politiska retoriken just nu, inte minst i kölvattnet av Sverigedemokraternas och Sannfinländarnas valframgångar. Den chockvåg som terrorattentaten i Norge utlöste ledde till reflektioner om huruvida populistiska partier nu skulle drabbas av bakslag då de kunde komma att associeras med högerextremt våld. I Norden har populism kommit att bli liktydigt med främlingsfientlighet i kombination med nationalism och konservativ värdepolitik; det har kommit att fungera som etikett på en grupp misshagliga partier som man helst vill slippa befatta sig med. Populism har kommit att bli en retorisk markör för det som bör avfärdas. Att benämna ett politiskt utspel populistiskt är detsamma som att säga att det inte förtjänar att bemötas i sak. Denna retoriska funktion gör i sin tur att de som benämns som populisterna slipper argumentera i sak och istället kan samla enkla sympatier på att de blir avfärdade och inte riktigt får vara med i finrummen. De kan fortsätta att legitimera sig genom sitt anspråk på att representera den vanliga människans enkla smak, utan att närmare behöva konfronteras med vad den vanliga människan egentligen tycker eller ens vem hon är.

programmet. Det lägger visserligen fingret på många verkligt sjuka punkter, men – det innehåller också en förfärande mängd svamliga och dimdunkla fraser.

Malmströms kommentar är, efterklökt läst, lärorik: Malmström vill vara en "lidelsefri iakttagare" och hamnar, just därför, i diket. Samtidigt är hans text säkert typisk för många "liberala" och "balanse-

I ljuset av detta kan det finnas anledning att krypa lite bakom etiketteringen. Finns det någonting som vi med säkerhet kan säga om vad populism är, annat än att det är något som mest andra ägnar sig åt? Att med stolthet referera till sig själv som populist är inte vanligt. Att referera till sig själv som en som har den lilla människans intresse varmt om hjärtat, som står upp för folk i gemen, är däremot politiskt allmängods, så vad är skillnaden?

Populister är förrädiska och förledande, tänker man sig gärna. De gör sig till talespersoner för de små och maktlösa, men bakom välviljan inför det vanliga anar vi en dold agenda. Denna agenda skulle då handla om att ta en samling osammanhängande, ogenomtänkta och ofta motsägelsefulla uppfattningar om allt möjligt och skapa en berättelse om vanligt folk utifrån dessa, att plöja fram en ytlig vardagsmylla av charterresor, underhållningsprogram på TV och föreställande konst. Givet att det finns ganska många människor som åker på charterresor, tittar på underhållningsprogram på TV och gillar föreställande konst så kan ju det här låta helt enkelt... ja, demokratiskt. Den som benämns som populist

rade" kommentatorer i tiden (om de nu inte vågar förlita sig till Diktonius upphöjda zen-lugn). Lyckligtvis, för tidskriften, kommer ändå entydigt diktaturkritiska texter som Hans Ruins, och i synnerhet Eirik Hornborgs, att bli de dominerande i *Nya Argus* under 1930-talet.

TRYGVE SÖDERLING

kan då också dra nytta av den positiva värdeladdningen i demokrati och utmåla sig som den enda sanna demokraten, något som Sverigedemokraternas partiledare har gjort. Vad ska politiken representera i en demokrati om inte det folk tycker?

Det svenska kristdemokratiska partiets utspel för nästan precis två år sedan om att ”kultureliten” mästar ”verklighetens folk” – en beteckning som partiet har varumärkesskyddat – och föraktar det vanliga och enkla som folk gillar, ledde till anklagelser om just populism. Dessa anklagelser mötte partiet med att säga att de inte är populisterna eftersom de har en fast värdegrund och inte är främlingsfientliga. Populister är alltså de andra, de som tycker som folk i gemen endast under förutsättning att folk i gemen saknar värdegrund eller är främlingsfientliga och det tror man bara att folk i gemen är om man är... populist. Förklaringsvärdet i detta är inte särskilt stort.

Populistiskt snarare än direktdemokratiskt blir det hela kanske först då charterresandet, underhållningsprogrammen och den föreställande konsten placeras att ingå i en ramberättelse om att alltihopa – det folkliga och enkla – är under hot, en berättelse som bygger på att det finns en elit som föraktfullt trampar på allt detta vanliga, som dominerar offentligheten med sina svåra ord och vill formulera för vanligt folk vad det är rätt och bra att tycka. I så fall är kristdemokraternas utspel om verklighetens folk sinnebild för det populistiska. Som den oglamösa men förment rättrådiga vanlighetens försvarare matar populisterna verklighetens folk med bilden av sig själva som förtryckta av en snorkig elit som tror sig veta bättre.

Räcker detta? Eventuellt måste det också finnas något mer uppenbart förledande och försåtligt i ett utspel för att det ska räknas som populistiskt. I eget maktsyfte exploaterar populisterna det motsägelsefulla och ogenomtänkta som finns hos oss alla och målar upp en hotbild om ett läskigt maktetablissemang i akt och mening att själv bli en del av det. Kan i så fall ett parti i regeringsställning – som onekligen redan utgör en del av maktetablissemangen – göra populistiska utspel eller kommer sådana per definition alltid från kulisserna?

Vad man än anser att svaret på just den frågan är så är det inte så konstigt att populism blivit till något som bara andra ägnar sig åt. Det är inte heller

så konstigt att det fungerar som ett streck i debatten. Lyckas någon med framgång märka dig som populist är du därmed avfärdad. Populism har blivit ett kodord för ett skrupelfritt utnyttjande av det vanliga och oförargliga.

Om man, liksom jag, inte tror att ord har någon definitiv eller egentlig innebörd som alltid kan skalas fram, som alltid förblir densamma oavsett sammanhang, så hade man kunnat nöja sig nu. Detta är den innebörd som populism har i vår samtida samhällsdebatt. Men det finns, som alltid, en bakgrund som förklarar varför populism kan vara så effektivt som politisk strategi och ha sådan retorisk kraft; en bakgrund som handlar om den rädsla för vanligt folk som demokratin egentligen alltid har brottats med.

Ett problem med demokrati – att folket ska styra sig självt – är som bekant att folk tycker och tror allt möjligt som är konstigt och verkar fel. Demokrati är folklig representation men inte om folk tycker precis vad som helst. Demokratins stora utmaning är hur man ska få det till att folket helt fritt väljer att göra och tycka rätt. Det vi kallar demokrati idag är därför ett folkstyre som verkar inom ett väldigt komplext nät av villkor, begränsningar och normer för att säkerställa just det: att folket fritt ska göra rätt. Man kan inte på demokratisk väg avskaffa likhet inför lagen eller allmän rösträtt. Vissa värden är fundament och förutsättning för demokratiska beslut, inte föremål för dem. Demokrati är inte bara en process för beslutsfattande utan också en uppsättning grundlagsfästa politiska värden om samvetsfrihet, offentlighet och likhet inför lagen. Idag är det för oss självklart att det är genom dessa fri- och rättigheter som det fria folket ska förmås att göra rätt eller i alla fall inte göra hemskt fel.

För inte särskilt länge sedan i vår politiska historia var medlet för detta istället att se till att de som inte ansågs ha saker och ting riktigt klart för sig skulle hållas utanför politiken, utanför det som i politisk mening utgör folket. Man kunde lita på att folket skulle göra rätt helt av sig självt endast under förutsättning att folket utgjordes av rätt personer och att patras som arbetare, kvinnor, svartmuskiga och annat opålitligt löske hölls utanför, inte ingick i det folk som representerades politiskt. I antikens Grekland kallades dessa för *hoi polloi* – de många –

Med matkorg och kamera på resa

Eliot Elisofon i krigets Finland 1944

Helsingfors den 25 september 1944. ”Staden såg inte så fräsch och ren ut” som hösten 1939, noterar, inte oväntat, den amerikanske krigskorrespondenten för *LIFE* Eliot Elisofon, nu återvänd närmast från ett drygt halvt års vistelse i neutralitetens Stockholm och Sverige.

Förstörda hus, spår av splitter, sandsäckar i fönster, tillbommade skyltfönster, inga färger, allt dystert.

Gatan var full av män i uniform. Nästan varje man bar en rad med utmärkelser. Det fanns flera med ett ben eller en arm och jag undrade varför de fortsatte att bära uniform. Kvinnorna var sjasligt klädda. Skorna var för det mesta träsulade med en övre del av papper.

(”Finland – October, 1944 – Elisofon – LIFE”)

Bättre än så kan man inte beskriva Helsingfors denna septemberdag 1944, om perspektivet var en nyanländs – västerifrån. Elisofon var inte bara krigskorrespondent. Han var anställd av de allierades SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force) med säte i London. I uppdraget ingick att hålla ögonen öppna. I hans fall att samla och förmedla information, eller vad som kunde tänkas vara information, om allt som rörde Nazityskland. I Stockholm följde han – vad Finland beträffar – händelseförloppet kring vapenstilleståndet från början av året (han och hans kollega John Scott hade en sekreterare som kunde finska). Han var bekant med den ryska ambassadören Alexandra Kollontajs och J.K. Paasikivis enträgna samtal kring villkoren. Han träffade och fotograferade Paasikivi den 19 februari

de odefinierade och oformliga massor som skrämde vettet ur Europas elit när det gav sig ut på gatorna där gången i det sena 1700-talets Paris och som var mer väluppfostrat utmanande när de kickstartade kvinnorrörelsen i Seneca Falls 1848. Men de som tyckte att kvinnor, egendomslösa och andra i *hoi polloi* inte hade med folket att göra såg sig också som demokrater. Demokrati har alltid varit förenligt med, kanske till och med nödvändigt förenat med, begränsningar på vilka folket är eller på vad folket legitimt kan tycka och göra. Politiska landvinningar har ofta handlat om att utmana de begränsningar på och av folket som framstår som självklara i stunden. De franska revolutionärerna och de fromt kristna tanterna i Seneca Falls utmanade bilden av folket och vi hyllar dem för det idag. Resultatet av deras

och andras aktivism är att ”folket” inte längre handlar om att vara rätt sorts person utan om att respektera rätt sorts begränsningar för vad man på politisk väg får besluta om och de begränsningarna utgörs av just de landvinningar som olika folkrörelser – kvinnorrörelsen, arbetarrörelsen, medborgarrättsrörelsen, etc – slagits för.

De främlingsfientliga partier som går under beteckningen populistiska idag blir i den belysningen en sorgligt motsägelsefull skara. De riktar sin galla mot en samhällselit samtidigt som de torgför den bild av folket som gamla tiders elit använde för att hålla *hoi polloi* ute: till ”folket” hör bara folk av rätt sort.

LENA HALLDENIUS

på balkongen till sitt rum på Grand Hotel, fotograferade sjuka finländska barn på Eugeniahemmet i Stockholm, ett flygplan på Bromma som flyger in från Finland. Hans pass anger att han hade tillstånd att resa till landet den 1 mars 1944.

Av en anledning jag bara kan spekulera kring blev det inte mars. Den aktuella resan påbörjades knappt en vecka efter 19 september, dagen för den formella avslutningen av fortsättningskriget och inledningen av den 'internationella' Kontrollkommissionens arbete. En kommission som inte uppfyllde ens sina egna krav på nomenklatur eftersom en överväldigande merpart av delegaterna var ryssar. Den skulle i alla händelser övervaka att besluten i vapenstillståndet följdes. Det tyckte ryssarna inte. De hade blivit alltmer irriterade över att den tyska sortin i norr dröjde. Kriget däruppe var en skenmanöver, sade de helt riktigt. Eliot Elisofons interna rapport till sin arbetsgivare, som ligger som underlag för denna essä, anger inte i direkta ordalag de egentliga skälen varför den grupp utländska journalister (fem amerikaner, tre briter och ett antal svenskar) han ingick i, påbörjar en, som vi skall se, till en del improviserad, till en annan övervakad, resa i Finland vid just denna tid. Han kanske inte ansåg det vara nödvändigt att förklara det, i all synnerhet som den kameraberättelse han ville göra mätte bäst av att flyta i ett grumligt regelverk. Men det är klart att det finska informationsverkets chef generalmajor Heikki Kekonis ivriga samarbetsvilja med en grupp utländska journalister under den här tiden var politiskt motiverad. Rapporterna från Finland, var förhoppningen, skulle påvisa dels landets ärliga strävan att fullfölja avtalet, dels samtidigt åskådliggöra vad förlusterna i land och människoliv innebar för ett krigstrött Finland. Elisofon var lojal med uppdraget att rapportera om de krigförande parternas aktivitet och innehållet i ryssarnas nyvunna härskarroll, men genom sin egensinnighet och oförvägenhet som fotograf utvecklade han en personlig socialpolitisk berättelse om ett sargat men ändå beslutsamt land på väg ut ur krig.

Jag skall här följa hans resa med fokus på honom som fotojournalist under den här speciella tiden, 25 september–13 oktober 1944. Vid sidan av det politiska skeendet som rapporten är förlagd i, intresse-

rar jag mig för dess upptagenhet med visualitet och mat, hur mat blidkar eller försonar det sedda.

Porkala 26.9

De två kameraväskorna som medföljer från Stockholm innehåller dubbla uppsättningar Contax- och Rollei-kameror med extra objektiv och blixtröstning. Alltså fyra kameror. I en annan väska ingick

Eliot Elisofon.

salamikorv, svenskt knäckebröd, te, kaffe, choklad... "Den finska tullen", säger han påtagligt nöjd, "öppnade inte väskorna". De tar in på Kämp. Torni är belägrat av den "ryska kommissionen" som han kallar den utan ironi. Dagen därpå skjutsas man till Porkalaområdet, gör ett uppehåll hos Oskar Öflund, "månskensbonde" från Helsingfors som det inte går nöd på i jämförelse med de andra bönderna som evakuerats, förklarar Elisofon. Sedan bär det ut på sjön i sällskap av "baron [Per] von Born" som visar sin egendom i skärgården, men det som fångar journalisternas uppmärksamhet är inte adel och gods utan den pågående förflyttningen av försvarsmaterial från öarna (Makilo/Mac Elliot är en av dem) vid Porkalaudden. Ryssarna har redan anlänt och de kunde inte gå i land. Men Elisofon gjorde ett annorlunda kap. Han tog flera bilder av två- och enmastade barkar som transporterade ved. Han kan inte motstå dem, som den estet han var, och skriver:

One barque had only one top sail set and all the other sails furled and the ship looked very abstract bearing the small triangle of white at the top of its mast. The sky that day was full of romantic clouds and in one spot the sun broke through just in the right place near one of the barques and I made a picture of a barque, a cloudful sky and in the background the Porkala Peninsula. It is so full of s[ch]maltz that I am wondering if it is just more than I can bear even for journalism's sake.¹

Han anklagar sig för att ha hemfallit åt nostalgi, åt ögonblickets (och tungans) lockelse. Det judiska ordet 'schmaltz' refererar just till detta, samtidigt som det, lämpligt nog eftersom det är Elisofon, också måste förstås i sin andra betydelse: fett/lard från (till exempel) höna som används i kosherkök. Denna bildbeskrivning, där han (här motvilligt) förenar visuell känsla med symmetriska och ibland medvetet osymmetriska detaljer, karaktäriserar Elisofons foton, de må vara bilder på romantiska båtar eller, som vi skall se, stupade tyska soldater. Det dokumenterande fotot förblir en konstform för honom. Hur 'verkligheten' är betingad har inte med saken att göra.

Helsingfors 27–30.9

Han träffar utrikesministern Carl Enckell som utmärker sig genom att säga ingenting. Lyckas bättre med Kekoni som går med på en resa norrut till fronten, med underrättelselöjtnanter som eskort. Elisofon skyndar sig att rekvirera vinterkläder från Stockholm. Resan tillkom med andra ord *ad hoc* efter av ett par dagar på Kämp, Helsingfors främsta vattenhål. Under tiden fram till dess klädpaketet ankommit, fotograferar Elisofon ambassader, den amerikanska i "kolonial stil" vilket han gillade; den ryska nedbränd, vilket han inte heller hade någonting emot; den brittiska, "blitzed". Han följer pistolförsedda ryssar till Tornå, tar bilder av dem och lägger märke till grupper av stadsbor som stirrar på dem. Han vandrar omkring i hamnen, besöker en krigsgravgård och tar bilder av köande människor vid ett tåg fyllt med potatis. "10 kg per person, 2,50 mk per kilo", antecknar han. Dessa foton säger mer

än tusen ord, om klichén tillåts. Människorna är tysta. En kvinna säger till honom bittert: "Thank you Mister." Nästa dag får han sin mundering; paketet innehåller även socker, te, cigaretter, vad annat. Han har bunkrat för Lappland.

Uleåborg 1–2.10

Resan tar 26 timmar. I Ylivieska märker han en godsvagn med rök och liv i. Han drar mödosamt upp dörren och ställs inför en karelsk familj från Lumivaara (invid Ladoga) vid en kerosenspis på väg mot ett nytt liv. Han tar en bild. Ankomna till en modern kontorsbyggnad där de tre högsta våningarna förvandlats till ett hotell, serveras journalisterna middag. Elisofon noterar att det är lokala maträtter:

There was an over abundance of salmon, all unimaginatively cooked, except for the smoked salmon variety. There was also wild duck. Most of us were hungry although I had tried to feed the entire press gang from supplies purchased for what I named the "American Press Mess Club". I had obtained six roast chickens, several tins of Argentine corned beef, tomatoes, sour pickles, bread and lots of butter and also some rökt sik which is a smoked fish very much like our white fish... [Pat] Barrows [of *The Chicago News*] had brought several bottles of Rhine Wine and some Chablis and some Pommard (the real stuff 1929 vintage)...

Maten fungerar för Elisofon som en försonande ritual eller en social ceremoni, både inför och efter en fysiskt farlig händelse, en konfrontation med det okända, ett omtumlande möte. Nästa dag innehåller tre fotosessioner, en vägledande Rotary-lunch och ivrigt snokande kring ryska och finska militärer på hotellet. Måltiderna hade gjort sitt. Solo fortsätter han fotografera ruiner av hus, där gröna björkkvistar och en vitkalkad kyrkvägg koreograferas att agera kontraster mot det destruktiva; åker tillsammans med den militärledda gruppen för att se tyskarnas förstörelse av broar över älvarna Kiiminkijoki och Nuorittavankoski; tar en associerande bild av en bonde med häst som vinschar sig över älven på en egenhändigt snickrad flotte. Och återvänder till en lunch som kom att få ödesdigra konsekvenser för honom.

1 <http://www.life.com/image/57222311>; <http://www.life.com/image/107862214>

Mittemot honom vid lunchbordet sitter Hjalmar Siilasvuo, befälhavare för de finska styrkorna i Lappland, en av vinterkrigets nationella hjältar, bärare av vidlyftiga 'pränickor'. Bredvid Siilasvuo sitter Ossian Goulding, *Daily Telegraphs* Stockholmskorrespondent som talar svenska med honom. Elisofons bekantskap med Eisenhower kommer också väl till pass. Innan lunchen är slut har de två journalister lyckats utverka tillstånd för sig själva och de andra journalisterna att under inkommande natt få båttransport till Torneås uthamn Röyttä för att dokumentera, som det

kom att visa sig, Lapplandskrigets mest spektakulära händelse, skeppningen och landstigningen den dagen av över 5 000 finska soldater bakom de tyska grupperingarna, en av de fem trupptransporter sjövägen av sammanlagt runt 12 000 män som Siilasvuo lät genomföra de här dagarna 1–5 oktober.

Att han eller hans överordnade gav det internationella pressuppbådet detta tillstånd vittnar om två saker: desperation och hänsynslöshet. Tiden hade runnit ut. Kommissionen hade angett den 1 oktober som datum för slutfört värv i jakten på tyskarna. Det betydde 'nu'! Militären måste visa handlingskraft och en bättre bevisbörda för en sådan beslutssamhet än den fäst i internationell mediebevakning kunde inte finnas. Om detta innebar död bland dem var det värt det. Så här vill jag cyniskt uttrycka det. Ett brohuvud, en öppen kustremsa, en båt, erbjud inget som helst skydd för journalisterna. De var helt chanslösa vid ett anfall. Och Siilasvuo kände väl till den terräng de skulle röra sig i och vilka farorna var. Därav hänsynslösheten. De höga ryska och finländska militärerna på hotellet umgås den här kvällen i märkbar nervositet och blir givetvis föremål för Elisofons närgångna, nyfikna intresse. Han blir till

Evakuerad karelsk familj på tåget till Uleåborg.

slut – med sin kamera (men hinner ta bilder) – utkastad ur det rum han trängt sig in i, men lyckas uppsnappa (med hjälp av Kostya Zenker, en rysktalande finsk löjtnant), fragment av en mening med innebörden "Ryssland delar den finska strategin". Lunchsamtalet med Siilasvuo handlade knappast om någonting annat än just detta. Innan de ger sig i väg i en liten tullbåt på sjöresan norrut vid midnatt, hinner den outröttlige Elisofon och hans kolleger göra en tur till den förstörda järnvägsbron över Kii-

minkijoki i Haukipudas (19 km norr om Uleåborg) och träffar därefter bytbara ryska fångar som tagits i Karelen 1941. Elisofon letar sig sin vana trogen fram till en liten patriotisk fotoberättelse: en soldat i tjänst som med sin arméhäst plöjer en åker. Bondens hästar hade kriget slukat. Får man säga 'stupat' om hästar?

Torneå, Röyttä 3.10

De tränger ihop sig på golvet i båten, försöker sova, protesterar mot att lanternorna sänder ljus över vattenet, kaptenen säger att de ligger så lågt att de inte syns från land. 07.45 är de framme. I hamnen, invid piren, ligger de två ångfartygen S. Fritz och Norma som töms på gevär, maskingevär, hästar och kärnor och de 2 600 soldaterna, som tar plats i öppna godsvagnar, liksom pressen, för den fortsatta förflyttningen till Torneå. Norma, fick Elisofon veta något senare, skulle sänkas av tysk artilleri under någon av de kommande dagarna. Men vad han inte vet när han infinner sig i Torneå och blickar in över det förstörda provisoriska fältsjukhuset för tyskar, nu tömt, är att slaget om staden hade avslutats dagen innan (förutom området kring järnvägsstationen).

Ångfartyget Norma i Röyttä innan tyskarnas anfall.

Gruppen journalister åker nu i armébilar till en posterering mellan Torneå och Kemi där strider pågick för fullt.² Där tar Elisofon bilder av Stuka-granater och av döda och sårade. Så här beskriver han ett av sin arbeten:

There was one dead German in a fat pasture fringed with spruce trees and cut by a split rail meandering its middle. Above the trees a beautiful cloud sat with fine shading and edges. I broke one of my rules and put a filter on my Rolleiflex to overemphasize the clouds and the landscape so as to make a greater contrast to the still figure stretched full length in the grass.³

Strax därpå befinner han sig invid en händelse där en sårad finsk soldat tas hand om av medicinsk personal, en kapten. "There was one moment when the captain laid his hand on the wounded leg and near his easy hand, the soldier's tense hand made great contrast. It was a fine picture and I was lucky to get it just that way". I båda 'montagen' spelar kontrast både som stilmedel och ideologisk kommentar en avgörande roll. I den första förstärker han djupet i färgspelet runt den inkräktande dode i hans *lit de parade* i gräset, som om den frodiga finska granskogen assisterad av en bit järnvägsräls tagit sin hämnd. Den visuella sympatin förläggs utanför kroppen. Den professionella olust han känner inför sin manipulering av detta foto ersätts i den andra av dess motsats. I den infinnet sig berättelsen utan anmodan. Även här handlar det om liv, men om om-

sorg om liv, det liv som mannen på den första bilden fräntas, inte hade rätt till i den politiska ordningens hierarki som Elisofon var upptagen i som amerikansk fotograf för de allierade.

Pressen tillbringar dagen vid frontlinjen bara ett par kilometer från striderna. Elisofon blir alltmer irriterad av vad han upplever som finländsk nonchalans kring säkerheten, både vad gäller de egna och journalisterna. Kritiken som den uttrycks i rapporten om händelser som sker den här dagen, kring en lunch vid ett bord på ett öppet fält, en utmanande militärledd vandring likaså i öppen terräng, soldaternas ointresse av att gräva skyddsgravar ("fox holes"), är givetvis färgad i efterhand av intermezzot på eftermiddagen samma dag. Ett intermezzo som förblev ett livslångt trauma för honom och kanske mer än så. Hans kritik av den finska militären kan ändå vara relevant.

Innan gruppen på eftermiddagen återvände till

Den stupade tysken.

Röyttä hamn för att påbörja returren till Uleåborg, hinner de träffa Olavi Pajari, chefen för III divisionen och Torneå stads officiella befriare, som klagar över att han måste bekämpa sin forna tyske vapenbroder Matthias Kräutler (liksom Siilasvuo skulle Pajari belönas med Mannerheimkorset för insat-

2 <http://www.life.com/image/107770979>

3 <http://www.life.com/image/57222152>

serna i Lapplandskriget; att Pajari senare dömdes för att han slagit finländska politiska fångar nämns inte i hans militära *curriculum vitae*). Elisofon åser i hamnen strax därpå hur ännu ett båtläss soldater marscherar in i väntande godsvagnar och hur ett tiotal stupade soldater med lemlästade kroppar hissas upp i fören på fartyget Hesperus. Det är då det sker! Han ropar ”Stukas” (Junkers JU 88) och börjar leta efter ett skydd. Som inte finns. Men hans skrivna redogörelse är ärligare och avslöjar vad han egentligen blixtnabbt tog sig till:

I had just checked my exposure and the light was very bad as it was just past 3 o'clock. I made it a 25th of a second at f 2.8. This definitely put my telephoto lens out of the running and I didn't bother taking the Contax with the lens already mounted in it out of my spare camera bag. I opened my Rollei to 3.5 as the other Contax still had Kodachrome in it which was altogether impossible.

Han mumlar ”I guess this is it”, en mera slutgiltig variation av besvärjelsen som höll honom vid liv i Tunisien, även då (1943) utsatt för Luftwaffes attacker, ”maybe this is it.” Sex flygplan faller en bomb var (finska källor talar om tre flygplan). Två av dem kom så nära Elisofon att han båda gångerna lyftes upp i luften, med munnen full av jord. Skärade rusar alla till båten men glömmer att räkna in en av sina åtföljande finska adjutanter (han kom till rätta nästa dag, oskadd). Vid attacken dog tre människor, tjugo sårades; nästa dag var krigets skörd 60 döda och 400 sårade efter samma tillslag från luften. Eliot är yr, lägger sig ner i kajutan en kort stund, men gör sedan det han var predestinerad till att göra:

After a while I felt OK again and I laid out a big dinner of some of that smoke fish, three chickens I had held out, a tin of beef and two of sardines. I had plenty of real tea I had brought from Sweden and we had a hot quart each. We also had a bottle of Bulgarian Schnapps which had on the label... Herzlichen Gross Kuch Nicht...Wir Vergessen Euch Nicht...Heil der Führer...Dr. Goebbels. It was awful stuff.

Siilasvuon har sluppit dystrare eftermälen än min blygsamma anklagelse!

Uleåborg och Kajana 4–5.10

En dryg vecka senare, då tillbaka i Stockholm, visade det sig att Stuka-bomberna i Rörtä hade skadat Elisofon mera än vad som framgår vid läsningen av hans 15-sidiga ’reseskildring’. Han blev sjuk vid ankomsten och läkarna konstaterade hjärnskakning som utvecklats till hjärnblödning. Han lämnade Sverige och lades in på ett militärsjukhus i England. Han skulle framöver alltid förknippa det som hände honom med brister i den finländska krigsföringen, befälens frapperande vårdslöshet och oförsiktighet, och jag har lagt till, beräknande hänsynslöshet. Hans dotter, Elin Elisofon, i samtal med mig (april 2010), tror att den skada han fick i Finland medverkade till att förkorta hans liv.

Men de här återstående dagarna i Finland var han lika nyfiken engagerad som alltid. Dagen i Uleåborg, då de andra telegraferade sina redaktioner och skrev sina rapporter, intervjuade och fotograferade han 1) tre politiska fångar (en av dem säljer honom sin kragsspegel med SS dödsskallemärke som Elisofon avser skänka till samlaren Wilson Hicks, fotochefen på *LIFE*); 2) sårade finska och tyska soldater på länssjukhuset och barn som farit illa efter flytten från Karelen; 3) karelska evakuerade; 4) finländska soldater som lättade och stolta viftar med sina demobiliseringsdokument, ”good stuff for the enemy”, försäkrar fotografen. På kvällen reser han till Kajana och ännu en gång förs vi till dukat bord.

Han och ett par av hans kolleger umgås hela dagen med Niilo Kanto (1897–1956), VD för Kajaani OY, som guidar dem genom cellulosafabriken och kraftverket vid Kajaaninjoki, borgens nationella historia, förmedlar inblick i fabriken sociala arbete kring trädgårdstäppor som enskilda arbetare får arrendera och de 100 korna som förser arbetarna med mjölk, om en stark fackförening... Kanto berättar ingående om cellulosaens vandring från den fabriksägda skogen till papprets väg ut i världsekonomin. Elisofon intervjuar ryska fångar med ett vitmålat V på ryggen som arbetar i fabriken i väntan på utväxling. Kantos presentation blir i Elisofons framställning en förstärkt moralitet om Finland, det tappra, envetna, moderna, som vi såg i fotoberättelsen i *LIFE* från 1939 (*Nya Argus* 5-6/2011). Den extravaganta, helt överkliga lunchen med ett smörgåsbord av ”den sällsynta rostbiffen”, tunga,

kalvkött, skinka, hummersallad och huvudrätt med sparrissoppa och rapphöns blir även i sin språkliga dräkt en nästan etiskt stötande anomali. Ett krig pågår dock och folk dör. Att komma genom skogarna till denna lunch, skriver Elisofon, var som att förflytta sig in i det tsaristiska Ryssland, till ett slott fyllt med jordgubbar. Elisofons finländska värld, ser vi titt som tätt, uttrycks i olika gestaltningar som oberoende om de är fotografiskt eller berättartekniskt utformade, lever i det spänningsområde som den retoriska motsättningen alltid omfattar.

På nattåget till Helsingfors visade det sig att restaurangvagnen hade valt ett annat spår. Elisofon fick gräva djupt i sin ryggsäck och musette-väska och kunde bjuda sina kolleger på knäckebröd, marmelad, rökt makrill i olja, sardiner, häftigt kött ("bully beef") och det franska (Pommard) vinet. Han sparar den svenska salamikorven. För man vet aldrig vad som kan hända?

Helsingfors 6–13.10

Elisofon fortsätter söka fotoobjekt kring temat mat och hittar en potatisåker där arbetare i företaget Mercantile AB sätter potatis. Under fjolåret, får han veta, hade var och en av de 150 arbetarna fått 150 kg var! Men det är den större berättelsen, som handlar om krigets inverkan på kultur, politik, ekonom och industri, han vill komplettera. I det syftet fotograferar han de tomma hyllorna på Stockmann i avdelningen för sybehör och sömnad, med överflödet på samma plats fyra år tidigare i färskt minne. Han besöker ett transportarbetarmöte som hyllar tre frisläppta politiska fångar och hedrar minnet av skjutna arbetare som agiterat för fred och vänskap med Sovjet. Han ser inga slogans, inga flaggor, bara ett bart rum; hör de andäktiga talen och den unisona *Internationalen*. På ett sjukhus för krigsinvalider tar han bilder av olika inslag av medicinsk och yrkesinriktad rehabilitering. En före detta soldat vid en svarvstol blir en bra bild, tror han. Han återkommer till Porkalatemat och träffar bönder utanför Helsingfors som börjat odla ny mark. Vad hans foto av två ogifta systrar i sitt gemensamma sovrum vill säga om utrymningen har jag svårt att få grepp om.

Med Zenker, den rysktalande förbindelselöjntanten som också bistått honom i Uleåborg, reser han

den 11 oktober 1944 till Karelen, med tåg till Kouvola och militärbil till Imatra. En resa som krävde Mannerheims tillstånd. De uttalade skälen är två. Det första är specifikt och gällde fotografering och kunskapsinhämtning kring stål- och kopparverket Vuoksenniska Oy Ab; det andra är dess ospecificerade och provocerande motsats, nämligen att komma så nära den rysk-finska gränsen som möjligt. Tillsammans illustrerar de två skälen mycket väl Elisofons arbetsmetod, kanske varje skicklig journalists. På tåget träffar han en kvinna och hennes två söner. Han ger dem en bit choklad de aldrig ätit eller ens sett förut. "Mamma, fingrarna blir smutsiga." Jag känner fattigdomens krigsbrödraskap och gemenskap med dessa killar och minns min första banan i ett gåvopaket från den västerbottniska fadderorten Ullånger från det förlovade landet i väst!

Nästa dag besöker de fabriken och Elisofon fyller sin anteckningsbok med rika detaljer om produktionen och dess betydelse för landet (inget mer om koppars roll i det finska/ryska kriget än att granater tillverkats av samma koppar) och tar foton av smältprocessen i de väldiga ugnarna, en av dem störst i världen, påminner han om. Men det är det andra äventyret vid gränsen som är intressantare, eller kanske inte? Två finska gränsbevakare öppnar grinden i en delgiven tro att Zenker och Elisofon är statliga tjänstemän på väg till ett möte med ryssarna om fångutväxling. Väl innanför i ingenmansland hinner Elisofon ta en bild av den egna bilen, men inte av det ryska vaktmanskapet på väg ut, innan en pistolförsedd finsk militär kommenderar dem bryskt att försvinna. De två gränsbevakarna som släppt in dem arresteras och får sparken med omedelbar verkan, Zenker och Elisofon släpps först då deras dokument med regeringsstämpeln vunnit gillande. Ett fiasko, en fars!

Den sista dagen i Helsingfors, den 13 oktober 1944, tar Elisofon bilder av riksdagshuset och fyra politiker: Väinö Tanner, Edwin Linkomies, Urho Kekkonen och Sylvi-Kyllikki Kilpi. De två förstnämnda fick sitta i fängelse för påstådd 'krigshets'. Han försöker utan framgång ännu en gång få intervju marskalken, men "den fruktansvärt gamla och fåfänga" mannen vill inte träffa honom, trots Kekkonis ihärdiga medling. Den 9 oktober hade han dock träffat Jean Sibelius på Ainola. Den berättelsen,

Slaktare på Salutorget i Helsingfors med 1 kg kotletter, den tillåtna månadsransonen i oktober 1944.

liksom den med Alvar Aalto, får vänta på ett mera passande och fredligt sammanhang.

Och vad kan vara mera karaktäristiskt än att Elisofons allra sista foto från Helsingfors är en bild från Salutorget med en slaktare som glatt uppvisar ett kilo kotletter, den då tillåtna månadsransonen kött för en person. Elisofon listar priset på matvaror just den dagen vid stånden (i kilo): nötkött 115 mk, griskött 250 mk, smör 450, socker 500, kaffe 3 500, te 6 000. Lokala matpriser berättar om det krig som rått men också om Elisofons passion.

Elisofons resa i Finland under ett par veckor hösten 1944, hans dagbok och foton, kan läsas och tolkas på olika sätt, som jag försökt visa i denna essä. De formar ett stycke upplevd och kritisk krigshistoria ur en amerikansk krigskorrespondents synvinkel; de formulerar en socialhistorisk berättelse om Finland och efterkrigstidens strategier för överlevnad; de beskriver Elisofons fototekniska metod och etik som gjort honom till en av världens mest 'citerade' bildskapare av liv och natur i främst Afrika; de fångar in måltidens och matens rituella relation till individuell och kollektiv njutning och stress.

Men vad hände sedan? Någon *LIFE*-essä utgående från den text jag granskat och de bilder jag no-

terat med viss omsorg publicerades aldrig. Jag tror inte det berodde på Elisofons sjukdom och långa sjukhusvistelse som följde på avresan från Finland, utan snarare på att *LIFE*-redaktionen inte ansåg hans material vara intressant nog. Den amerikanska läsekretsen var trött på krig, invalider och europeiska 'stamkrig'. Och Finland, det lilla tappra landet från vinterkriget, var inte längre en mytisk, nästan biblisk plats. Det besvärliga och smutsiga samspelet med Hitler kunde inte förmildras av det avslutande Lapplandskriget mot 'Jerries' (som Elisofon alltigenom kallar tyskarna). Elisofons syn på den finska krigsföringen i Torneå-Kemi var kontraproduktiv och bidrog säkerligen till att bildberättelsen inte trycktes. Och att han personligen for illa. Men en majoritet av de bilder jag registrerat i essän kom dock att visas vid tre separata utställningar i Stockholm, Göteborg och Malmö mellan november 1944 och februari 1945. Någon utställning i Finland (som det var tänkt) har jag inte kunnat lokalisera. En del av dessa foton från Finland (och finska krigsbarn i Sverige) finns publicerade i Svenska Turisttrafikförbundets skrift *En amerikan ser på Norden. Fotografier från Sverige och Finland, akvareller och teckningar av Eliot Elisofon* (Stockholm 1944), som även innehåller hans essä "The relationship of photography and painting."

RAOUL J. GRANQVIST

Elisofon, Eliot. "Finland – October, 1944 – Elisofon – *LIFE*." Harry Ransom Center, University of Texas at Austin.

Elisofon, Eliot. *En amerikan ser på Norden. Fotografier från Sverige och Finland, akvareller och teckningar*. Svenska Turisttrafikförbundet. Stockholm 1944.

Granqvist, Raoul J. "På gränsen till ett krig. Eliot Elisofon och *LIFE* i Finland 1939." *Nya Argus* 5-6/2011.

Skovelmästaren

En gång på väg hem från torget med min korg hörde jag upprörda rop och skrik. Kvinnor i omgivningen började hysteriskt skratta. "Usitue, Usitue", "Döda honom inte!", ropade de. Jag slank in i en butik och såg genom fönstret en ung man förföljd av en upprörd folkmassa som kastade sten efter honom. Han sprang mot polisstationen i Malindi, men snavade och stenarna haglade över honom. Till slut lyfte en i mobben en stor sten över hans huvud och lät den falla. Jag hörde ljudet och såg att han inte längre rörde sig. Han hade samma dag kommit från fastlandet. På torget hade man börjat misstänka att han var en tjuv. Antagligen var han helt oskyldig.

Det här hände under Ramadan på Zanzibar. Vad fick dig att stanna bland så vidriga människor, tänker du, men glömmer att motsvarande saker var vanliga i Europa för inte alls så länge sedan.

Antropologen och läkaren Cecil Hellman har beskrivit hur svårt det är att i grunden förstå människors sätt att reagera på sjukdom, död och andra motgångar, om man inte känner till den kultur i vilken de vuxit upp och i vilken de skaffat sig de linser genom vilka de uppfattar och tolkar världen. Det är därför både intressant och ofta omtumlande att tala med ryssar om det förgångna. Det ryska folket är rotlöst, sade en ryska vi talade med för en tid sedan. Sedan dess har jag funderat över de frågor påståendet väckte. Vilka av oss är rotlösa, på vilket sätt rotlösa?

I Ryssland har man länge levat under fruktansvärda regimer, många av landets bästa gick under i utrensningarna. Är största delen av dagens medelålders ryssar ättlingar till dem vars föräldrar hörde till de aktiva under förföljelserna och till dem som försvann?

I vår kvalitetskanal på TV har det i flera år visats filmer från Ryssland. En serie i tio avsnitt som handlar om Varlam Sjalamovs liv (*Lenins testamente*) såg jag motvilligt eftersom den var så dystert och behandlade så ruskiga saker. Varje avsnitt började med ett gravfält bestående av käppar med plåtlappar på ett snöfält. En entonig röst räknade upp namnen på de döda och vissa av dem lär ha varit berömda män under sin livstid. De förvisades till fånglägren liksom Sjalamov, dömda på basen av påhittade anklagelser.

Sjalamov lär vara en av Rysslands mest kända författare. Ändå är det få av dem jag frågat som kände till honom eller visste något om Kolyma. På biblioteket hittade jag endast två böcker av honom, ingendera på finska. På nätet köpte jag *Skovelmästaren. Berättelser från Kolyma* (sv. 2003).

Varlam Sjalamov tillbringade nästan 20 år i sovjetiska arbetsläger. Kolyma var ett av dem, ett område tre gånger så stort som Sverige, beläget i det sovjetiska fjärran östern.

Redan i förordet finns en mening som får mig att haka till: Sjalamov skriver inte främst för att vittna om det som hänt "för att det aldrig skall hända igen" – det gör det ju ändå.

Meningen väckte obehag och jag fick omedelbart lust att protestera. Jag beslöt att återbesöka Imre Kertészs tankar i *Det landsförvisade språket. Essäer och tal* (sv. 2007). Kertész har i *Mannen utan öde* beskrivit sina upplevelser i nazisternas utrotningsläger. I *Det landsförvisade språket* går han vidare och utreder sina tankar om Europa efter Förintelsen.

Sjalamov rapporterar om extrema, ytterst ovanliga upplevelser. Han vill veta vem vi är, varför vi

gör så här och han vill vidarebefordra sina erfarenheter till eftervärlden.

Kertész har rätt då han skriver: ”Att föreställa sig Förintelsen är i sig ett så oerhört företag, en så överväldigande andlig uppgift, att den mestadels överstiger motståndskraften hos dem som ger sig i kast med den”. Jag tror inte heller det är möjligt att känslomässigt helt sätta sig in i Sjalamovs upplevelser i Kolyma.

Kertész upprepar inte enbart mantrat ”det får aldrig hända igen”. Han vill få oss att förstå att Auschwitz inte enbart var Hitlers och andra dårars påfund: Auschwitz var en följd av vårt europeiska sätt att tänka. Genom att inte glömma det vill han få oss att inse att det är en lika viktig del av oss som Kristi korsfästelse, att *genom att miljoner judar dog Europas ande och kultur efter det skulle vara en annan*.

Sjalamov ville mest av allt skriva. I lägret fortsatte han att skriva och anteckna sina tankar, på papperslappar, brädstumpar, vad som helst, innan de glömdes. Förhållandena i Kolyma kan beskrivas som sådana att Sjalamov ansåg att det av Aleksandr Solzjenitsyn beskrivna fånglägret i *En dag i Ivan Denisovitjs liv* var ett där man gladeligen kunde ha tillbringat ett helt liv, ingenting jämförbart med helvetet i Kolyma. Sjalamov skriver på ett ställe:

Den gången kunde vi bara känna en vag men ihållande glädje i våra kroppar och utmärglade muskler som plötsligt blivit befriade från det förbannade arbetet och slitet i guldgruvan, befriade om så bara för ett ögonblick, för en timme för en dag.

Arbete och död är synonymer, inte bara i fångarnas värld, hos dem som klassats som folkets fiender. Arbete och död är synonymer också för lägerledningen och för Moskva, annars hade de inte skrivit som de gjorde i sina specialinstruktioner, i sina respass till döden: ”endast för användning i krävande fysiskt arbete”.

Efter *Skovelmästaren* orkade jag en tid inte längre intressera mig för vanlig litteratur, litteratur som handlar om våra vanliga futtiga problem, våra svart-sjukor, passioner och sådant. När jag började läsa Andrei Makines *En okänd mans liv* tog det därför

emot genast i början. Men Makine lurar läsaren, allt förändras då han flyr Paris till Petersburg och konfronteras med dagens ryska marknadsdiktatur. Och genom dem han träffar berättar han Rysslands historia ur olika synvinklar. Men Makine väver också in en kärlekshistoria i berättelsen som kan uppfattas som sann, vacker och berörande.

Frågan är om det är berättigt att vilseleda läsaren med kärlek eller spänning för att berätta om lägrens verklighet? Kertész avhandlar frågan om vem som har rätt att yttra sig om Auschwitz. Hos de överlevande lever sorgen och lidandet kvar som ett värde de håller fast vid mer än allt annat. Han upplever att stiliseringen av begreppet Auschwitz har antagit närmast olidliga proportioner, att Auschwitz görs till billig handelsvara, Spielbergkitsch. Han skriver att konstnären hoppas på att den exakta beskrivningen som ännu en gång låter honom gå längs de dödsbringande stigarna, till slut kommer att leda honom till befrielsens ädlaste form, till *katharsis*, som han kanske kan göra sin läsare delaktig i. En annan sak som hänt är att Auschwitz institutionaliserats så att lyssnaren alieneras. Det gäller att se upp, läsa det som skrivits av dem som verkligen upplevde lägren och förhålla sig kritiskt till resten.

Förvanskas upplevelser när man gör litteratur av dem, blir strapatserna på samma sätt som i krigslitteratur så fångslande att läsaren tänker: ”sådana där spännande strapatser vill jag också uppleva?”

Antagligen lyckas Makine att för dagens människor förmedla sin aversion mot det förtryck som representeras av de nya värdena i Ryssland. Han hedrar dessutom alla dem som inte trodde på Sovjetpropagandan, som försvann i läger, krig och utrensningar efter kriget.

I Sjalamovs text finns inget romantiskt. I en lista över vad han sett och lärt sig i Kolyma säger han att kvinnor aldrig spelat någon större roll i hans liv – orsaken är Kolyma.

Det hade däremot litteraturen. Efter frigivningen var det första han gjorde att gå till en bokhandel för att se på böcker och känna på dem.

Jag associerade till konstnärer för vilka konsten har haft en alltuppslukande roll, närmast kom jag att tänka på Charles Strickland (Paul Gauguin lär ha

stått som förebild) i Somerset Maughams *The moon and sixpence*.

I *Doktor Zjivago*, den delvis självbiografiska *Arbats barn* av Anatolij Rybakov och ett otal liknande historier, skymmer kärleken och romantiken lätt vidrigheterna. För att inte tala om *Krig och fred*. Om avsikten varit att så noga som möjligt rapportera om krig och förföljelser fungerar det inte. Men det är klart, sådana böcker hittar betydligt fler läsare. *Berättelser från Kolyma* och *Det landsförvisade språket* hittar knappast andra än dem som vill veta mer.

Lenin skrev det som kallas *Lenins testamente* i vilket han går åt de flesta i centralkommittén och föreslår att Stalin skall avsättas som generalsekreterare. Han hann aldrig själv läsa upp det före sin död men hans hustru gav det åt centralkommittén. Stalin insåg hur farligt testamentet var och började förfölja alla som ens nämnde det eller var trotskister.

Då Sjalamov började studera juridik blev han intresserad av politik och anslöt sig till en liten blåögd trotskistisk grupp som duplicerade och delade ut testamentet. Det ledde till nästan 20 år av out hårdliga lidanden i sibiriska fångläger. Jag tror att Sjalamov i *Skovelmästaren* kommit rätt nära den historiska verkligheten.

What I've seen and learned at Kolyma camps av Varlam Sjalamov finns på nätet. I den har han i 46 punkter summerat sina lärdomar från åren i Kolyma. Bland annat om hur svag mänskans natur och civilisation är. Att en mänska förvandlas till ett vild djur efter tre veckor av hårt arbete, kyla, svält och misshandel, att vänskap aldrig uppstår under svåra, det vill säga verkligt svåra förhållanden då livet står på spel. Att den sista mänskliga känslan som överlever är – ondska och illvilja (*spite*). Endast illvilja håller en vid liv, resten har förlorat sin betydelse. Han belyser sidor av att vara mänska som vi sällan tänker på.

Individuell frihet och livet i ett samhälle är oförenliga. Xenofobin förleder oss lätt att tro att den är ett alternativ till vantrivseln. Den ger en illusion av att all denna vantrivsel fördrivs bara vi blir av med de där, genom gemenskap i hatet mot avvikande. Jag tror den välmående majoriteten lever ut sin xenofobi genom att tyst ge sitt medgivande.

När Kertész återvände från Auschwitz till Ungern fann han sig lika ovälkommen som förut. Sättet att tänka som hade lett till Auschwitz hade inte förändrats. Sjalamov upplevde vid sin frigivning att den mångåriga politiska propagandan hade gjort honom till en folkets fiende och ingen ville ha att göra med honom.

Det är förstås meningslöst att göra jämförelser mellan Kolyma och Auschwitz. Den totalitära makten tål aldrig opposition, bryr sig inte om mänskoliv och leder till förföljelser, mord och avrättningar. Det är inte heller någon idé att jämföra nazisternas och bolsjevikernas eller andra totalitära regimers former av våld och destruktivitet. De följer alla samma paradig, samma grundmönster i stort.

Det var den totalitära staten och den totalitära partimakten som mördade alla dem som gick under i Stalins utrensningar, som mördade judarna i Europa.

Nu när de sista av Förintelsens och de ryska utrensningarnas överlevande håller på att gå ur tiden är det värdefullt att deras insikter och erfarenheter nedtecknats. Vi kan vara tacksamma för att Kertész formulerat sina insikter som är så väsentliga för vår tid: ”en sak måste vi dock vara på det klara med: ingen parti- eller statstotalitarism kan avstå från diskriminering, och diskrimineringens totalitära form är nödvändigtvis massmordet.”

Han skriver att Auschwitz och allt vad vi inbegriper i detta ortnamn för nazistregimen inte var något yttre medel, det var nazismens essens, dess väsen och dess mål. För honom är inte

tillvarons lägsta punkt till vilken mänskan sjönk i vårt århundrade bara en eller ett par generationers speciella och besynnerliga – ”obegripliga” historia, utan samtidigt en allmän mänsklig möjlighet, alltså en empirisk norm som i ett givet sakläge innesluter även vår egen möjlighet.

Kertész spekulerar över om inte våldet och destruktiviteten är det primära och inte omvänt, att omständigheternas makt leder till våldet. Det ligger något i det när rättspsykiatern Hannu Lauerma i en av sina böcker beskriver mänskan som en sorts köttätande i flock levande aggressiv apa. Men vi vet ju att den här apan också lärt sig att förhandla och samarbeta, värna om och vårda. Han anser att Förintelsen i dag

är en vital fråga för den europeiska civilisationen och för det europeiska medvetandet, att samma civilisation inom vars ramar den ägde rum måste ge ett svar på den, annars skulle den bli en driftstörningscivilisation, en *protozo*, som hjälplöst driver mot sin undergång. Ett livsdugligt samhälle måste hålla sig levande och ständigt förnya sin insikt, sitt medvetande, sin insikt om sig själv och om sina förutsättningar. Denna insikt grundar sig inte på medlidande eller ånger utan på det konkreta värdeomdömet att Förintelsen till priset av omätliga lidanden har lett till en omätlig insikt och därigenom innehåller en omätlig reserv:

Det kan tänkas att ni betraktar allt detta som en utopi och säger att ni inte ser ett spår av det i det verkliga livet. Ja, att ni i det verkliga livet ser raka motsatsen: en liknöjd massa, cyniska ideologier, glömska, massaker, kaos. Men det viktiga som händer speglar sig inte omedelbart i verkligheten.

Han anser att det verkliga problemet med Auschwitz är att det verkligen har hänt, det var en ändpunkt i den europeiska människans tvåtusenåriga etiska och moraliska kultur. Den västliga civilisationen är lika mycket överlevare av Auschwitz som de några hundratusen över hela världen spridda män och kvinnor vilka personligen upplevt hur allt det som vi vördat som europeiska värden förintades i Auschwitz. I djupet av de stora insikterna, även om de har sin grund i tragedier som i sin vederstygglighet inte kan överträffas, döljer sig alltid det sublimaste europeiska värdet, friheten som skänker vårt liv en sorts överflöd, en sorts rikedom, genom att väcka oss till medvetande om vår verkliga existens och vårt ansvar för den.

Visst kan det vara sant att Förintelsen har del i det som lett till allt det som görs idag: vi accepterar inte längre mobbning, pennalism, våld och aga som något självklart. Ju mer medvetna vi blir om vad vi gör varandra, desto mer nya vidrigheter dyker det upp: till exempel har slavhandeln aldrig frodats kraftigare i Europa än i dag.

I Europa har vi också vant oss vid att romer behandlas som judarna för något sekel sedan. Liknade fördomar som då mot judar, men nu mot romer, är allmänt spridda. De har förföljts i århundraden

och delat Auschwitz med judar, polacker och homosexuella. I dag tävlar Europas ledare om hur man skall bli av med sitt lands invandrande romer – en de förnöjdas tyranni.

Men det är klart, vi är bara människor. I *Mästaren och Margarita* (Michail Bulgakov) säger Satan att Jesus kan tacka honom för att han finns till. Det goda kan inte existera utan det onda. Även om vi gör vad vi har resurser till för det goda, så finns det i oss lite slavhandlare, lite diktator.

Också vi i Finland har en hel del bemäktigande, uppdaterande av sanningen om det förgångna, ogjort. Våra egna förintelseläger, till exempel Dragsvik, finns inte i det allmänna medvetandet. Tar man upp det väcker det protester, motstånd och urskuldanden.

Tredje riket och Sovjetstaten är döda, men nazismen frodas och mår bra i Europa. Både Sjalamov och Kertész skrev om hur lätt och omedvetet man blir en del av systemet, hur omständigheterna gör oss onda. Hur långt är vi beredda att följa en ledares insisterande order så att vi efteråt måste urskulda oss med att "jag lydde bara order"?

På 1960-talet utförde Stanley Milgram, inspirerad av Förintelsen, en serie kontroversiella vetenskapliga experiment för att undersöka förhållandet mellan hörsamhet och auktoritet. Studerande som deltog i försöket sades vara försöksledarens medhjälpare och hölls ovetande om att det i själva verket var de själva som undersöktes. Alltid när "eleven" svarade fel, uppmanades medhjälparen att ge en elstöt. Stötarnas styrka ökades successivt. I själva verket var stötarna och reaktionerna på dem fejkade, "eleverna" var betalda skådespelare i ett angränsande rum. Försöksledaren uppträdde auktoritärt och gjorde sitt bästa för att medhjälparen/försökspersonen inte skulle avbryta experimentet. Det visade sig att många var beredda "att bara lyda order" och att förorsaka avsevärd smärta trots offrens skrik och böner om hjälp. Av 40 gav 37 medhjälpare till slut också den högsta dosen smärtsamma elstötar (450 V). Enligt Milgram flyttar individen lätt över ansvaret till en annan och undviker på det sättet följderna av sina handlingar.

Milgrams modeller användes senare bland annat för att förklara det som hände i My Lai. Den auktoritära militärutbildningen och depersonaliseringen av "fienden" genom ras- och kulturegenskaper bidrog till massakern.

Milgrams kompis Philip Zimbardo utförde på sjuttiotalet ett liknande experiment känt som "The Stanford Prison Experiment". Också Zimbardos försök är välkänt. Det gick ut på att dela upp studerande i två grupper, den ena skulle uppträda som vaktare och den andra som fångar. Det hela iscensattes mycket verklighetstroget. De som agerade fångar arresterades oväntat i sina hem och fördes till fängelset där de kläddes av, desinficerades och håret rakades. Försöket skulle pågå i två veckor, men måste avbrytas efter sex dagar då deltagarna började få allt svårare psykiska symptom. Vaktarna hade blivit för sadistiska och fångarna för passiva och depressiva. Zimbardo har också uppträtt som expertvittne för en av vaktarna i Abu Ghraib-rättegången.

Kanske en del av de psykiska symptomen hos soldater efter krig beror på att de efteråt kommit underfund med att de har förödmjukats till att bryta mot allt det väsentliga i vår moral och vår kultur.

Omständigheterna avgör i vilken grad vi förlorar vår förmåga till eftertanke och fria vilja. Vi kan i svåra situationer vara tvungna att begå onda handlingar, moral och empati glöms bort. Vi löser ofta dilemman med att vi handlat i konflikt med de värden vi tror på, så kallad kognitiv dissonans, inte genom att ändra vårt beteende utan genom att rucka på värdena. Surt, sa räven om rönnbären. Under sin tid i fånglägren vägrade Sjalamov konsekvent att göra det.

Totalitär makt leder till krig och kriget utplånar till slut makten som startade det. Säkert är, att om

utrotning, av staten praktiserat folkmord, skulle bli en europeisk kultur skulle det betyda slutet på Europa.

Kertész och många andra anser att gränserna i dag inte så mycket går mellan etniska grupper, nationer och trosbekännelser, utan snarare mellan världsåskådningar och universella beteendeformer, mellan förnuft och fanatism, tolerans och hysteri, kreativitet och förhärjande maktlystnad.

Vår verklighet definieras av orden. De har en attitydskapande verkan. Ett exempel på det är hur det till slut också för representanter för medierna blev korrekt att tala om tvångssvenska när man menade undervisningen i svenska i skolorna.

Närmare hälften av Sannfinländarnas medlemmar upplever det som synnerligen angeläget att förverkliga en fantasi om ett renrasigt Finland. Då deras åsikter okritiskt ventileras i medierna uppfattar vanliga människor att sådant går an. I många andra länder i Europa är situationen betydligt värre.

Ändå upplever jag att världen har blivit bättre. Det finns en hel del sådant som tjänar goda syften också om det bara stimulerar de redan upplysta. Jag tror inte att till exempel sannfinländare är mottagliga för sådan upplysning. När det gäller dem och andra nationalistiska grupper gäller det att aktivt bemöta deras demagogi och populistiska dråpargument.

Själv kommer jag att tänka på vad den afrikanska motparten svarade då den utländska experten stönade över de omätliga hälsoproblemen i landet: *Small steps, dear S, small steps!*

Nu då exekutionsplutonen endast laddar om, som Kertész uttrycker sig, är det bara att önska att vi vaknade upp i tid.

SIXTEN BONDESTAM

Hur kan du veta?

Om skepticismen som nödvändighet och självändamål

*Allt är mycket osäkert,
och det är just det som lugnar mig.*

Too-ticki i Tove Janssons *Trollvinter*

I memoarboken *Tvivlets gåva* (Söderströms, 2000) behandlar Göran Schildt sitt förhållande med sin för tidigt bortgångna far och sina personliga mentorer och lärare, särskilt Alvar Aalto, men också sin avvisande syn på religion och kristen tro. I en genomgång av sitt livs stora avgöranden kommer Schildt med illa dold stolthet fram till att han i större mån än vanligt utrustats med tvivlets gåva, förmågan och modet att ifrågasätta givna sanningar, vare sig av ideologiskt eller religiöst slag, och att denna kraft burit honom genom livet. I retrospektiv upptäcker han att han likt sina "ideella fäder" satt hoppet till individens förmåga att formas och anpassa sig i en ständigt pågående läroprocess av kritik och nya försök.

Förutsättningen för en konstnär som Schildt är givetvis att våga stå på sina egna ben och lita på sin begåvning, men samtidigt förhålla sig kritiskt till sitt arbete. Å andra sidan får självkritiken och tvivlet inte ta överhanden och lägga band på lovande ansatser. En kritisk och skeptisk attityd kan vara en välsignelse, men lika väl en förbannelse. Samma situation råder även inom vetenskapen där kritiken om möjligt är ännu strängare och sanningsanspråken de högsta möjliga: utan djärva hypoteser erhålls ingen ny kunskap, och utan sober kritik leds man oftast till oriktiga slutsatser. Jag vill i denna essä diskutera skepticisms olika former och uttryck och försöker med valda nedslag i historien argumentera för varför en genuint skeptisk attityd – om också i viss måtta nödvändig – lätt blir kontraproduktiv och di-

rekt skadlig om den upplyfts till en dygd. Tonvikten i denna betraktelse kommer att ligga på de exakta naturvetenskaperna, som provas och testas allra hårdast, men resonemanget är universellt och utesluter i princip inget mänskligt kunskapsområde.

En skeptisk hållning kan ta sig många olika uttryck. Man kan vara skeptisk till enskilda fakta eller till de konklusioner som dras av dem. Man kan vara skeptisk till etiska frågor som till exempel moralens grunder. Framstegsskeptiker kan tvivla på om mänskligheten överhuvudtaget har utvecklats under århundradens lopp. Postmodern filosofi ifrågasätter i stort sett hela den "moderna" världsbildens objektivitet. Skepticismen kan riktas mot snart sagt vad som helst, också mot vetenskap: inom kunskaps-teorin undersöker man hur sanningen i vetenskapliga utsagor och prediktioner kan bedömas och hur man skiljer rigorös och sund vetenskap ifrån låtsasvetenskap. Kriterierna är ingalunda kristallklara. Psykoanalysens och den marxistiska historiesynens vetenskaplighet har sedan länge diskuterats, den senaste stora kontroversen gäller klimatförändringen. Kan det påvisas, att ökande utsläpp av växthusgaser i atmosfären faktiskt är orsaken till en samtidigt accelererande global uppvärmning? Det finns skeptiker som anser att de senaste årtiondenas temperaturökning – såvida en uppvärmning har skett, för det råder delade meningar om hur mycket, om alls, den globala medeltemperaturen har stigit – är alldeles naturlig och alltså inte förorsakad av människan. Dessutom är det tveksamt om ett enkelt tal, medeltemperaturen nära jordytan, på ett adekvat sätt återspeglar atmosfärens ytterst komplicerade och kaotiska förlopp. Trots osäkerheten verkar de

flesta forskare ha insett att det vore oklokt att inte ta det potentiella miljöhotet på allvar.

Kunskapens problem är ett av den västerländska filosofins ledmotiv. Finns kunskapen förborgad i oss *a priori* eller upptäcker vi den genom att iaktta omvärlden? Platon åskådliggör problemet genom följande paradox i ett samtal om begreppet duglighet (dygd, i äldre översättningar) mellan Sokrates och Menon:

[Det] är lika omöjligt för människan att söka det hon vet som det hon inte vet. För det som hon vet skulle hon aldrig söka – det vet hon nämligen, och när hon vet behöver hon inte söka – och inte heller skulle hon söka det som hon inte vet, för då vet hon inte vad hon ska söka.

Platon: *Menon, Skrifter Bok 2*

I praktiken föregås varje noggrannare undersökning av en förkänsla, en kvalificerad gissning och en därav uppstådd nyfikenhet, som är vetenskapens starkaste drivkraft (det finns naturligtvis även andra, mindre hedervärda motiv). Den amerikanska pragmatiska vetenskapsfilosofen C. S. Pierce kallade denna typ av kvalificerat gissande för *abduktivt resonemang*, som leder till den för tillfället och efter omständigheterna troligaste förklaringen. Detta upplöser dock inte paradoxen i sig, ty vad är det då som ger anledning till förkänslan? Hur som helst är det nyfikenheten om sakernas förhållanden som driver fram en systematisk undersökning, som antingen bekräftar eller kullkastar gissningen, medan tvivlet leder till kritik av slutsatserna och till en ny undersökning av premisserna. I ljuset av Menons paradox är det ändå förvånande hur mycket vi anser oss veta i dag.

Skeptiker tvivlar på om någon säker kunskap om världen överhuvudtaget kan nås. De ifrågasätter inte endast alla förut givna sanningar genom att påtala osäkra antaganden och felaktiga metoder, utan lika mycket sitt eget omdöme. Den som ämnar att vara konsekvent i sin skepticism avstår själv från att kasta fram alternativa förklaringar. En genuint skeptisk attityd gentemot religiösa dogmer och Guds existens vore således agnosticism, medan ateism innebär ett bestämt gudsförnekande. En alltför tolerant skeptisk hållning brukar leda till relativism:

då ingen förklaring ändå kan anses vara helt sann, kan alla förklaringar lika gärna hyllas. I moral- och värdefrågor utgör likgiltighet, nihilism och cynism de fördärvligaste uttrycken av relativism. Att ifrågasätta allt utom sina egna åsikter är naturligtvis inte uttryck för äkta skepticism utan ohejdad och oförtäckt självhävdelse. Låtsad skepticism kan å andra sidan tjäna som en oskyldig täckmantel för direkt hatiska ändamål, till exempel förnekandet av Förintelsen såsom obevisad.

Det faktum att våra sinnen är bedrägliga och att våra sinnesintryck följaktligen bör betraktas med en viss skepsis är ingen ny upptäckt. Redan atomisten Demokritos, som visserligen inte brukar räknas som en skeptiker, bemödade sig att skilja mellan primära och sekundära kvaliteter, det vill säga de förmodade atomernas ”reella” beskaffenhet respektive de egenskaper som våra subjektiva sinnen förnimmer. De primära kvaliteterna är således en förutsättning för att de sekundära kvaliteterna ska manifesteras. I den form av verklighet som Demokritos beskriver finns inte vare sig färger, toner eller smaker, utan endast myriader av atomer dansande i ett tomrum.

Med uppdelningen i primära och sekundära kvaliteter insmyger sig en implicit värdeskala där det materiella lätt kan uppfattas som något bestående och därför viktigare, medan våra känslor, tankar och upplevelser är subjektiva, tillfälliga och således mindre betydelsefulla. En sådan uppdelning är nödvändig för den vetenskapliga forskningens skull, men när den utvidgas till det vardagliga livet är den olycklig eftersom den leder till mångahanda etiska problem. Vår existens och erfarenhet handlar ju inte bara om kunskap:

[Vetenskapen] ger oss mycket faktakunskap, ordnar vår erfarenhetsvärld i ett logiskt mönster, men är kusligt tyst när det gäller allt som ligger särskilt nära vårt hjärta: skönhet, färg, smak, njutning och smärta, ursprung, Gud och evighet.

som Nobelpristagaren och fysikern Erwin Schrödinger så koncist uttryckte det. Några logiska skäl att ifrågasätta och nedvärdera våra upplevelser av glädje och sorg, skönhet och tro, bara för att de är personliga, immateriella och förment irrationella, finns naturligtvis inte.

Skeptiker var ursprungligen namnet på en filosofisk rörelse i antikens Grekland. Tidsmässigt placerar den sig efter Platon och Aristoteles och markerar början på en intellektuell nedgångsperiod. Enligt historikern Diogenes Laertios' bok *Om kända filosofers liv och tankar* (en klassiker från cirka 200-talet e.Kr. som mig veterligen fortfarande inte finns i svensk översättning! Engelsk översättning finns i Loeb Classical Library, Nr. 184 och som e-text på www.classicpersuasion.org) var den första skeptikern Pyrrhon från Elis (360–270 f.Kr.). Egentligen hade han många föregångare: den mest kända försokratiska skeptikern var Protagoras, som sägs ha uttalat orden "Människan är alltings mått", med vilket han förmodas ha menat att sanningen beror på perspektivet, det vill säga den rådande situationen. Pyrrhons budskap var att låta bli att fälla omdömen och att misstro alla stora lärosystem såsom platonism, aristotelism och stoicism, som då var på modet. Hans "lärjungar", pyrrhonisterna, kallades också för *zetetikoi* – de som överallt sökte sanningen, *skeptikoi* – de som ständigt undrade, utan att finna ett svar, *efektikoi* – de som höll tillbaka sina bedömningar, samt *aporitikoi* – de som bara tvivlade.

Pyrrhonisternas argument, varför det är klokast att avhålla sig från att fälla omdömen, berörde inte bara sinnen och förnuftets opålitlighet på grund av människornas kulturella och individuella olikheter, tycke och smak. Enligt pyrrhonisterna är också sättet på vilket Aristoteles reducerar subjektens predikat i tio *absoluta kategorier* – däribland substans, kvalitet, kvantitet och så vidare – felaktigt. I modernt språk säger man att karakteriseringar som plats, tid, läge och så vidare är relativa, inte absoluta; de beror med andra ord på iakttagarens synvinkel och rörelsetillstånd. Andra skäl att misstro dogmatiska och hierarkiska system var risken för oenighet, cirkelresonemang, och oändliga keder av orsaker. Likaså syntes det misstänkt för skeptikerna, att vem som helst ibland kan låta sig övertygas om något som är motstridigt och falskt. Sådan ologisk övertygelse skyller vi gärna på yttre omständigheter, såsom talarrens rykte och auktoritet, men i sista hand beror den på vårt bristande omdöme och avsaknad av kritik.

Skeptikernas systematiska anmärkningar mot bevisens hållbarhet ledde emellertid till en genant motsägelse: om argumenten mot bevisens giltighet

inte är avsedda som bevis saknar de all betydelse, men om de är till för att ådagalägga ett faktiskt förhållande motbevisar skeptikerna sig själva genom att anta ett bevis som möjligt. Mot detta invände skeptikerna, att de ingalunda påstod någonting säkert, inte ens att de inte påstod något... men då var skadan redan skedd. En liknande antinomi ingår i Sokrates ironiska yttrande "Jag vet endast att jag ingenting vet". Att vara konsekvent skeptisk är inte lätt, men att vara dogmatiskt skeptisk är rent av omöjligt.

Om man på riktigt vill lära känna naturen och behärska den är gamla auktoriteter ingenting att lita på. Med detta budskap introducerade den engelska skriftställaren, juristen och lordkanslern Francis Bacon (baron Verulam, 1561–1626) en ny metod att inhämta kunskap: den empiriska och experimentella. Bacon ansåg att människosinnet är korrumperat av felaktig kunskap från det förgångna – han använde metaforen "förvrängd spegel" om det fördärvade mänskliga förnuftet – och att sinnet först måste rensas från alla felaktiga föreställningar och fördomar, det han kallade *idoler*. Då återstår enligt Bacon ett raderat bord, *tabula abrasa*, på vilken riktig kunskap kunde byggas. Idolerna, som enligt Bacon avleder oss från sann kunskap, och som vi nogsamt bör undvika, kan delas upp i fyra klasser: 1) stammens idol det vill säga människoartens egenheter; 2) grottans idol det vill säga individens egenskaper, fördomar och utbildning (namnet torde syfta på Platons kända grottnikelse); 3) torgets idol det vill säga våra språkliga begränsningar och benägenhet att bländas av ord; samt 4) teaterns idol, med andra ord vår svaghet för olika läror och auktoriteter. Förutom dessa källor till villfarelser kan man lägga till en lång rad andra mänskliga brister, böjelser, vinklingar och partiskhet i bedömningar. Om Bacon hade levat idag och bevittnat vår tids resultatstyrda forskningsindustri hade han kanske tillagt en "marknadens idol", det vill säga hur förväntningarna som ställs av forskningens finansiärer kan vilseleda forskarna och kompromettera den utvunna kunskapens kvalitet. Bacon var som känt en varm anhängare av "nyttig" forskning, om också hans syn på forskning var snarare magisk än vetenskaplig.

Att Bacon inte var någon egentlig vetenskapsman framgår tydligt i hans naivt optimistiska tro på induktion som metod att inhämta kunskap. Med induktion, för att säga det kort, förstås logisk härledning (såvida det är möjligt) av en generell regel eller lag (så kallad stor premiss) utifrån slutresultatet (konklusionen) och de enskilda fallen (små premisser). Metoden återfinns i verket *Novum Organum* ("Det nya instrumentet", 1620), där Bacon tar sig an frågan "vad är värme?". Han gör en förteckning över *positiva* fall, där värme tveklöst förekommer (eld, blix, meteor, solstrålar, kodynga, djurens inälvor med mera) och räknar därefter upp de *negativa* fallen, där värme inte förekommer (månljuset, kometer och så vidare), samt förekommer i varierande grad. Av denna enkla enkät menar Bacon att man sedan otvetydigt ska dra slutsatsen, att värme är expansiv rörelse (av små partiklar). Men hur detta i och för sig riktiga resultat med logisk nödvändighet följer av de givna faktumen lämnades som en övning för läsaren. Bacon var liksom Aristoteles helt övertygad om att den induktiva metoden alltid fungerar: som en passare och linjal kan alla använda den och komma fram till samma riktiga slutsatser.

Så enkelt som Bacon låter förstå är det emellertid inte: att göra sporadiska iakttagelser utan några slags förhandsförväntningar eller teorier är alldeles fruktlöst. Bacon undvek antaganden helt enkelt av rädsla för fel, i förvisningen att inget antagande är bättre än ett felaktigt. Och varför skulle just denna förenklade induktionsmetod leda till sann kunskap, medan tidigare auktoriteters uppfattningar automatiskt är felaktiga? Bacons inställning kan förstås mot bakgrunden av 1500–1600-talens omvälvande händelser – vetenskapens återupplivande i det kristna Europa samt reformationen – men som vetenskapsfilosofisk utgångspunkt är den icke desto mindre felaktig, eftersom vetenskapen utan undantag bygger på tidigare utvunnen kunskap. Eller som den franska matematikern och vetenskapsfilosofen Henri Poincaré (1854–1912) formulerade det: "Vetenskapen bygger på fakta liksom hus är byggda av sten, men lika litet som en stenhög är ett hus är vetenskap bara en samling fakta". Denna liknelse får vi ännu återkomma till.

René Descartes (1596–1650) sökte sanningen i en helt annan riktning än Bacon. För att nå sitt mål, att en gång för alla frigöra sig från sin skepticism, utstakade Cartesius i sina verk *Discours de la méthode* (1637) och *Meditationes de prima philosophia* (1641) det systematiska tvivlandet väg till säker kunskap. I början säger han sig sväva utan grund, sökande en fix punkt på vilken han kunde börja bygga nytt. Allt som är osäkert måste betvivlas och allt som är sannolikt förkastas. Han antar till och med möjligheten av ett *genius malignus*, en bedräglig demon (även kallad *deus deceptor*) som simulerar för oss en förvrängd bild av verkligheten. Endast själen står utanför Cartesius' tvivel: jag tänker, alltså finns jag. Slutligen framträder den säkra kunskapen för honom i form av en klar och tydlig sinnebild av uppenbara sanningar, som garanteras av Guds sanningsenlighet. Gud sviker inte. På detta sätt upptäckte Cartesius sin mekanistiska naturfilosofi om kroppar med utsträckning i tre dimensioner samt rörliga delar, strängt avskild från tankens värld. Från att ha varit en utpräglad betvivlare av allt hade Cartesius i ett slag förvandlats till en dogmatiker.

Trots att resonemanget var imponerande i sin utförlighet lämnade det rum för subjektiva tolkningar om vad som säkert är sant: om premisserna är felaktiga kan den logiska slutsatsen förefalla självklar och uppenbar, men är icke desto mindre falsk. Och trots goda föresatser lyckades Cartesius inte särdeles bra omsätta sina principer i naturfilosofin, det man idag kallar fysiken, vilket var illa nog för hans systems trovärdighet. Isaac Newton, som hade Cartesius mycket att tacka för (men gjorde det sparsamt), var bättre skickad för att uppställa en trovärdig *matematisk* naturfilosofi. I själva verket anammades det mekanistiska tänkesättet av de flesta vetenskapsmän av alldeles andra orsaker än de som Cartesius uppgett. Den teknisk-vetenskapliga revolutionen, som tog fart under 1700–1800-talen, blev möjlig tack vare en nästan osannolikt fruktbar samverkan mellan rationalism och empirism; den förra med tyngdpunkt på den europeiska kontinenten, den senare på britiska öarna. Utan denna växelverkan hade framstegen sannolikt uteblivit, åtminstone hade utgången säkert sett annorlunda ut.

Att empirismen ändå inte är så pålitlig och ofelbar som man trott utan bygger på en rad obekräftade antaganden uppdagades med önskvärd tydlighet av den skotska filosofen och skeptikern David Hume (1711–1776), vars 300-årsjubileum firas stort innevarande år. I sitt ungdomsverk *A Treatise of Human Nature* (1739) sökte Hume reducera kunskapsteorin i människans tankeoperationer och sålunda formulera en teori om psyket ("mind") enligt ett mönster från planetrörelsen, där gravitationskraften motsvaras av associationer mellan elementära idéer, "tankens atomer". Hume ville inte förneka en av människan beroende yttervärld, men ansåg liksom den samtida irländska biskopen och filosofen George Berkeley att man inte kan berättiga denna uppfattning med empirisk evidens. Övertygelsen om yttervärlden skapas av vårt förnuft genom att associera sinsemellan överensstämmande sinnesintryck. Dessa associationer baseras på antingen kvalitativ likhet, närhet i tid och rum eller permanent förbindelse. Således kan vi enligt Hume inte säkert sluta oss till vad som följer en viss händelse, även om det borde vara så för att kausalrelationen skulle vara nödvändig och begriplig. Vi iakttar endast hur en händelse alltid åtföljs av en annan, och när detta upprepas tillräckligt ofta blir vi övertygade om att händelserna är sammanlänkade; att en viss företeelse nödvändigt följer en annan. Enligt Hume kan man heller inte belägga de empiriska vetenskapernas generalisering från enkla specialfall till "alla": för att ta ett känt exempel, om $\text{svan}_1, \text{svan}_2, \dots, \text{svan}_n$ har egenskapen "vit", betyder det inte att alla svanar har denna egenskap. Att man i praktiken ändå tänker så beror enligt Hume dels på ett psykologiskt och socialt acceptansfenomen, dels på en djupt rotad tro på att naturen är enhetlig och regelbunden. När vetenskapen alltså gör en generalisering eller ett språng in i framtiden kan man inte med stöd av forna händelser garantera att språnget blir lyckat.

Hume brottades således med samma problem som Cartesius: han sökte rationella och övertygande skäl för sina omdömen, men fann dem inte i erfarenheten, än mindre i förnuftet. Humes skepticism är så till vida radikalare och påminner i detta hänseende om antikens pyrrhonister. Däri ligger också dess svaghet: trots förnekandet av kausaliteten i naturen generellt förmodar Hume instinktivt, att den på nå-

got sätt äger rum i människans medvetande. Han säger ju, att intrycken skapade av vissa upprepade händelseförlopp *åstadkommer* i oss en förväntning om att händelserna är länkade: detta är en kausalrelation av mentalt slag. Att förklara något och samtidigt betvivla det man är i färd att förklara går inte att förena.

Efter Humes kritiska undersökning av orsak och verkan -logiken samt induktionsprincipen är det kanske förvånande att vetenskapen ändå ger intrycket att ha gått framåt – vetandet ökar på alla nivåer, blir mer generellt och närmar sig något man kunde kalla sanning. Hur är detta möjligt? Har vetenskapen förändrats på något avgörande sätt sedan Humes dagar, upplysningstiden? En förändring har verkligen skett, som kunde summeras som en konsekvent och genomgripande matematisering av vetenskapen, särskilt fysiken. Att säga att matematisering endast betyder att observerade fakta kvantifieras och beskrivs i matematiska uttryck är en alltför snäv tolkning. Snarare innebär vetenskapens matematisering att kausalrelationen har maskerats under matematiska strukturer och att den fysiska verkligheten beskrivs i termer av fält; odefinierbara, primitiva storheter fördelade i ett immateriellt substrat av tid och rum. På detta sätt har teorierna blivit allt generellare och samtidigt mindre beroende av förnimbara sinnesintryck. Matematikens och de matematiska modellernas tillämpbarhet i beskrivningen av den fysiska verkligheten har varit en succéhistoria utan like och den väcker häpnad inte minst bland matematikerna själva. Tekniken, som med stor exakthet omsätter dessa modeller i praktiken, ger dock en tämligen inskränkt, instrumentell bild av verkligheten. Vi har fortfarande ett förhållandevis vagt begrepp om vad till exempel elektricitet innerst inne *är* – fransett de matematiska lagar som beskriver dess verkningar – men likafullt kan vi skickligt kontrollera dess förlopp i olika elektriska tillämpningar, vilkas komplexitet vi för det mesta har bara en begränsad inblick i.

Den franska fysikern, vetenskapshistorikern och -filosofen Pierre Duhem (1861–1916) ansåg att fysikaliska teorier blott och bart är system av matematiska utsagor, som inte talar om verkligheten i sig, Platons "forma" eller det transcendentia som

Kant kallade ”tinget i sig”. Enligt Duhem producerar vetenskapen hypoteser, formulerar teorier och jämför dessa med erfarenheten. De därigenom uppnådda teoretiska jämförelsekriterierna kan inte som sådana garantera att teorierna är objektivt sanna och absolut riktiga, utan endast om de är rimliga. Om till exempel faktum A leder till faktum B, och B bevisligen överensstämmer med verkligheten, betyder det inte att A nödvändigtvis gör det. I frågan om Galileis berömda tvist med kardinal Bellarmino om den heliocentriska modellens sanningsenlighet ansåg Duhem att den senares position var mer logisk, om inte heller helt riktig. Himlakropparnas rörelser kan tekniskt sett beskrivas såväl i ett heliocentriskt som i ett geocentriskt system, där det förra är avsevärt enklare och lättillgängligare. Numera vet vi att himlakropparnas rörelser är långt mer komplicerade, och att något orörligt centrum *de facto* inte finns.

Francis Bacon trodde att riktigheten av en teori alltid kan bestämmas med ett avgörande test, ett så kallat ”*experimentum crucis*” (vägkorsets experiment), men Duhem förnekade en sådan möjlighet. Enligt Duhem finns det i anknytning till varje experiment ett antal sammanflätade grundantaganden och hypoteser, som automatiskt antas vara uppfyllda. Om nu H representerar den hypotes, vars sanningsenlighet ska undersökas, och $H_1, H_2, \dots, H_n$ betecknar stödhypoteserna, så kan man enligt Duhem inte resonera på följande sätt: Låt oss anta, att slutsatsen P som dras av $H \cup \{H_1 \cup H_2 \cup \dots \cup H_n\}$. Då måste $H \cup \{H_1 \cup H_2 \cup \dots \cup H_n\}$ vara sann; *ergo* H är sann. Intellectuell redlighet förutsätter att man avstår från att ta ställning i dylika ovissa fall. Man måste alltså eliminera så långt som möjligt alla osäkra tilläggshypoteser för att kunna uttala sig om H är sann eller falsk, men till saken hör att sådana alltid förekommer i någon mån. Hypoteser testas alltid i grupper.

Enligt den österrikisk-brittiska vetenskapsfilosofen Karl Popper (1902–1994) var Hume den första i filosofins historia att korrekt identifiera och bena ut induktionsproblematiken. Men medan Humes skepticism leder till total okunskap och irrationalism, kom Popper med en till synes naturlig lösning på det han kallade för ”Humes problem”: det finns i själva verket ingen induktiv väg till ökad kunskap,

menar Popper, utan endast en hypotetiskt deduktiv metod av alternerande gissningar och vederläggningar, det man kallar ”trial and error”. Enligt Popper växer kunskapen alltid på samma sätt,

”[f]rån en amöba till Einstein” eftersom ”alla organismer ideligen, dag och natt, är sysselsatta med problemlösning”, och ”problemlösning alltid är en process av växelvisa antaganden och motargument”.

Alla vet att det är omöjligt att lära sig utan att någon gång begå misstag och därefter rätta till dem, och man kunde rentav säga att felandet och korrigandet spelar en fundamental roll i varje läroprocess, oavsett nivå. På samma skeptiska linje var den brittiske immunologen och Nobelpristagaren Peter Medawar (1915–1987), som anmärkte att induktivismen (det vill säga läran om den induktiva metoden)

står handfallen inför vetenskapens felbarhet och den kan inte alls förklara varför denna metod, som förmodas föra oss närmare sanningen, oftare leder oss till fel slutsatser.

Det är ett genant men alltför ofta förtiget faktum, att största delen av den vetenskapliga forskningen inte leder någon vart, och i varje fall mycket sällan framskrider i den ursprungligt utstakade riktningen. Bestyrkande exempel från vetenskapshistorien är legio: vi kan här nämna humoralpatologin, det vill säga teorin om människans hälsa som ett uttryck för balans mellan så kallade kroppsvätskor (latinets *humor*) samt alkemisternas envetna försök att förvandla bly till guld. Märkligt nog har bägge åskådningarna sina övertygade anhängare än i dag.

Förutom en teori om vetenskapens utvecklingsdynamik föreslog Popper en regel för det han kallade ”Kants problem” eller demarkationsproblemet: gränsdragningen mellan vetenskap och metafysik. En vetenskaplig teori kännetecknas enligt Popper av att den är falsifierbar, det vill säga den är i princip möjlig att vederlägga med vetenskapliga test. Gränsen är dock långt ifrån entydig. För teorier som evolutionsteorin, som *i sin helhet* är omöjliga att vederlägga (eller bekräfta) vare sig teoretiskt eller empiriskt, måste tydligen andra kriterier gälla. Arternas uppkomst genom gradvis utveckling och

naturligt urval anses ju numera vara utom all tve-
vel, trots att många viktiga frågor i denna otroliga
historia är höljda i dunkel. Ändå kommer man inte
ifrån det faktum, att evolutionsläran ur Poppers syn-
vinkel är ”ovetenskaplig” det vill säga ett exempel
på ett metafysiskt forskningsprogram. Att återskapa
livet på jorden (till exempel med andra parametrar)
är ogörligt. En försiktig parallell kan här dras till so-
cialvetenskaper, humaniora och liknande tankemo-
deller som bildar en övergripande förklaringsram,
som oftast inte kan testas, men som ändå fungerar
i praktiken. Skillnaden är att evolutionsteorin är en
del av naturvetenskapen, vilket de senare inte är.

En alternativ och mer pragmatisk modell för veten-
skapens utveckling förordades av den amerikanska
vetenskapsfilosofen Thomas S. Kuhn (1922–1996)
i den mycket omtalade boken *The structure of sci-
entific revolutions* (1962; utgiven på svenska 1979).
Kuhn ansåg att vetenskapshistorien avspeglar ett
växelspel av normalvetenskap – faser av så kalla-
de ”puzzle-solving” inom ett konsistent epistemo-
logiskt paradigm – och revolutioner, det vill säga
övergångar från krisdrabbade paradigm till nya.
Endast några gamla allmänbegrepp kan enligt Kuhn
bevaras i dessa övergångar, men får i så fall nya
tolkningar. För att anknyta till Poincarés tidigare
nämnda husmetafor för det vetenskapliga bygget är
det förvisso möjligt att konstruera hus på olika sätt,
men det är endast genom erfarenhet som man hittar
en lösning som gör huset tillräckligt gediget och sta-
bilt för att utstå påfrestningar (~vetenskapliga test).
Vissa byggstenar får stå kvar medan andra blir ut-
bytta mot nya. Men som vi kan förstå spelar också
de misslyckade husbyggena (~paradigmen) sin kog-
nitiva roll, eftersom de utesluter vissa ofördelaktiga
konstruktioner (~teorier).

Jag har i denna uppsats försökt visa att skillnaden
mellan godtrogenhet och sunt förnuft å ena sidan,
skepticism och överdriven misstänksamhet å den
andra ofta är hårfin, men det är likväl i en balans-
gång i detta spänningsfält av kritik och nya försök

som vi småningom närmar oss sanningen. En annan
fråga är sedan, om sanningen någonsin kan nås. Att
vår tids vetande kanske är mer korrekt i detalj och
omfattning än de tidigare generationernas minskar
dock ingalunda behovet av ett fortsatt kritiskt och
skeptiskt förhållningssätt till nya vetenskapliga rön.
Forskare är människor och som sådana underkas-
tade mångahanda frestelser och villfarelser. Objek-
tivitet och opartiskhet är ingen självklarhet utan krä-
ver hängiven övning och koncentration.

Även om skepticismen är ett nyttigt och effek-
tivt motgift mot grundlös optimism, aningslös tek-
niktro, scientism och annan mänsklig hybris, är den
till föga hjälp i att finna lösningar på våra problem.
Att ifrågasätta och misstänkliggöra påstådda san-
ningar behöver inte vara särskilt svårt. Den stora
utmaningen är att hitta svar på våra frågor, även om
svaren är provisoriska. ”Ensam är skepticismen en
billig och torftig affär”, konstaterar Erwin Schrö-
dinger, och fortsätter:

Men hos en människa som kommit närmare san-
ningen än någon annan förut, och som samtidigt
inser sitt intellekts trånga gränser, är den förträff-
lig och fruktbar, och förminskar inte utan för-
dubblar värdet av hennes upptäckter.

JOHAN STÉN

Källor:

- P. Duhem: *ΣΩΖΕΙΝ ΤΑ ΦΑΙΝΟΜΕΝΑ: Essai sur la
notion de physique de Platon à Galilée*. Paris:
Hermann, 1908.
- P. Duhem: *La théorie physique: Son objet, sa
structure*. Paris: Marcel Rivière & Cie, 1914.
- P. B. Medawar: *Induction and intuition in scientific
thought*. London: Methuen & Co., 1969.
- Platon: *Menon*, *Skrifter Bok 2*, övers. Jan Stolpe.
Stockholm: Atlantis, 2001
- H. Poincaré: *La science et l'hypothèse*. Paris:
Flammarion, 1902
- K. Popper: *Objective knowledge*, Oxford University
Press, 1972.
- E. Schrödinger: *Nature and the Greeks*, Cambridge
University Press, 1954.

Berget, korset och Medusahuvudet

Tankar kring några symboler

Öst och Väst

Bussen som för vår lilla turistgrupp till hotellet där vi strax skall bokas in kör längs en mur som omger Santa Maria Novella, en kyrka som vår färdledare ger oss som riktmärke för vår vandring i Florens. Vi följer gärna anvisningen, för vi har valt vår sju-dagarsresa genom Toscana och Ligurien beredda på allt som slumpen kan föra i vår väg. Santa Maria Novella med sin klara och rena fasad och sin lugna och tysta gård strax invid de livligare turiststråken får därför bli inkörporten till vårt Italienbesök.

Det är min andra resa till Italien, fördröjd bland annat därför att renässanskonsten med dess brist på vad man kunde kalla mystik länge saknade dragningskraft för mig. När jag nu på äldre dar reviderar mina gamla ideal får den vaknande renässansen någonting av det nyas lockelse. Det gäller också Santa Maria Novella, en ombyggd medeltida dominikansk kyrka som av Leon Battista Alberti har försetts med en ny och verkningsfull fasad. Här möter man renässansen i dess tidigaste utvecklingsfas, inte bara i det yttre, utan också inne i kyrkan, i Masaccios fresk med den korsfäste Kristus under ett med perspektivisk fulländning målat tunnvalv och ett krucifix som är format av Filippo Brunelleschi, en annan av förrenässansens arkitekter. Allting är anspråkslöst, men samtidigt välgörande enkelt och klart. Renässansen krossar en ännu inte med sin tyngd på samma sätt som i den därpåföljande snabba och pliktskyldiga genomvandringen av Uffizigalleriet under ledning av en ivrig och överambitiös guide.

Det blir alltså bilderna av den korsfäste som stannar kvar i medvetandet efter snabbbesöket i den på renässansmåleri överrika staden, och korset blir

en symbol som också i fortsättningen tränger sig på och överskuggar de omedelbara intrycken från vår resa. Rutten går emellertid över en annan stad, Siena, som väcker helt andra associationer och påminner om hur Bernard Berenson, numera halvt bortglömd, men på sin tid känd "konnässör" och ledande expert på det italienska måleriet, brukade nämnas som en av dem som inledde diskussionen om öst och väst i konsthistorien. En av nyckelpersonerna i sammanhanget råkade vara en samtida till Masaccio och Alberti, den sienesiske målaren Sassetta. Hans blotta namn kom därför länge att på mig utöva det okändas lockelse, en lockelse som till slut visade sig vara en smula vilseledande.

Mountains of the mind

Under vårt därpåföljande korta besök i Siena någon dag senare köper jag i en museishop en liten bok om den sienesiska konsten med en likaså liten och otydlig bild som återger de vise männens färd i ett tidlöst vinterlandskap längs en sluttning som tycks ha fått låna drag av staden själv. Målningen är gjord av Sassetta och har någon gång ansetts återspegla en påverkan från Kina och är därför i stort sett vad som för mig idag finns kvar av en hägrande ungdomsdröm. Jag levde under några år, från utgången av 1940-talet tio år framåt, under inflytande av det nymornade intresse för Japan och Fjärran Östern som efter andra världskriget växte fram i den amerikanska ockupationens spår. Detta intresse hade i mitt fall sin upptakt i en iakttagelse som jag hade gjort på egen hand och på mycket närmare håll, nämligen den att Augustin Ehrens värds teckningar av det finska landskapet på 1700-talet bär spår av

den våg av ostasiatiskt – eller som man då kanske snarare skulle ha sagt, ostindiskt – intresse som låg i luften i den linneanska världserövringens och de nyöppnade handelsförbindelsernas kölvatten. ”I stilen tycker man sig se spår från de kinesiska landskapsbilder, som han tecknat som ung”, kunde jag senare se bekräftat hos Ragnar Josephson och i min nyväckta upptäckariver tyckte jag mig i några av Elias Martins förromantiska visioner av höga berg se en återklang i andra hand av Kinaintresset. I en inspire-rad essä hade Josephson redan tidigare understrukt Martins beroende av Ehrensvärd och en omattribuerad, numera denne tillskriven vy från galärvarvet på Sveaborg i Helsingfors stadsmuseum vittnar med sin branta stigning och sitt myller av små figurer om den nära förbindelse som en gång rådde mellan Martin och den målade befästningsbyggaren.

Så långt hade mitt intresse för det ostasiatiska sin utgångspunkt i sådant som kunde beläggas, men jag hade också stött på andra spekulationer som forskarna genom tiderna har lockats till angående tidiga, vagt anade kontaktytor mellan öst och väst. Det var här som Siena kom in i bilden, en aning missledande som det senare skulle visa sig, men också de felslagna drömmarna kan ibland ha kvar sin trollmakt, och jag hade strax före utresan beslutat mig för att läsa mera om staden och om Sassetta. Jag valde Berenson (*A Sienese Painter of the Franciscan Legend*), väl medveten om att hypotesen om mycket tidiga östliga konstkontakter redan hade kullkastats av senare författare, bland dem den amerikanske experten Michael Sullivan, som i sin bok *The Meeting of Eastern and Western Art* tillbakavisar teorin om en kinesisk påverkan i landskapen i några renässansmålningar. Hit hänför han också Sassettas bild av de vise männens färd. Renässansmålningarnas bakgrunder kan ibland intill förväxling likna kinesiska Sunlandskap, medger Sullivan, så till exempel de disiga bergen i Leonardos *Mona Lisa*, men de är enligt honom endast bergshöjder sådana de leker i allas vår fantasi eller, med hans ord, endast ett slags *'mountains of the mind'*.

Ehrensvärds kineseri står emellertid kvar som ett faktum. Man borde kanske hemma hos oss idag ge fantasin fria tyglar och pröva tanken att det planerade Guggenheimmuseet med dess föreslagna placering i hamnbilden mittemot Sveaborg här kunde ha

sitt symboliska och konsthistoriska koncept färdigt: ett västerländskt bålverk som samtidigt skulle slå en brygga eller en luftbro över mot Fjärran Östern.

Korset som patosformel

Läsningen av Berenson för mig emellertid in på ett sidospår. Det visar sig redan efter de första sidorna i hans lilla bok att det ingalunda är ett kinesiskt inflytande på det västerländska landskapsmåleriet han talar om, utan den principiella och grundläggande skillnaden mellan öst och väst i konsthistorien. Hur kommer det sig, undrar han, att Franciskuslegenden får en så mycket djupare resonansbotten hos Sassetta än den får hos Giotto i all dennes västerländska förträfflighet. Och han frågar sig om inte här finns samma skillnad som den som ställer vår egen konst med dess förankring i det fysiskt verkningsfulla – i storhet, heroism och övermännisklighet – i kontrast till den ostasiatiska, där allting, varje blick och varje gest, genomandas av en andlig verklighet. Betänk, uppmanar han oss, att vår konst efter aderton århundraden av kristendom (de är idag ännu flera) inte har skapat en enda adekvat bild av sin grundläggare, medan den buddhistiska världen mycket snart förkroppsligade sin idealbild av Gautama i en form som inte lämnade rum för förändringar. Oförmågan att uttrycka det andliga är vår eviga stötesten, menar Berenson. Vår konst har stannat vid det kroppsliga, vid den nakna kroppen, ”the human nude, its chief instrument of expression.” Och han pekar som exempel på den utmärklade Kristusgestalten i ett träsnitt av Dürer.

Men det finns ju, som vårt nyssnämnda möte med den florentinska konsten påminner oss om, också ett annat och mera förtätat Kristusmotiv som Berenson knappast nämner. Han skulle i själva verket snart bli vederlagd av sin yngre medhjälpare Kenneth Clark, som i sin bok *The Nude* betonar hur vår kropp, vår eviga följeslagare, i själva verket är den innersta kärnan i vår europeiska föreställningsvärld och våra trosbegrepp, om vi så själva är troende eller inte. Han leder tankarna över från renässanskonstnärernas bild av den fulländade människan, den vitruvianska figuren, och låter denne – som medelpunkten i ett slags cirkelns kvadratur – sammanfalla med en annan gestalt som är brännpunkten i vår västerländska

livssyn. Inför en Michelangeloteckning av den korsfäste upplever vi den nakna kroppen som det mest seriösa motivet i konsten. Tecknet som den bildar kastade nyligen sin skugga också över dagsdiskussionen hemma hos oss, en debatt som gav oss en hälsosam påminnelse om hur korsfästelsen för oss halvtroende västerlänningar är en levande symbol, en patosformel i Aby Warburgs och den ikonologiska forskningens mening. Clark betonar själv i sina memoarer beroendet av Warburg, han framhåller hur det kapitel i *The Nude* som han gett titeln 'Pathos' är alltigenom präglad av warburgska tankar, "entirely Warburgian". Och han har i andra sammanhang påmint om hur oväntat bilden av krucifixet – under ett från konsthistorisk synpunkt annars mörkt och ofruktbart europeiskt 900-tal – plötsligt dyker upp i sin slutliga och för oss alla välbekanta form i arbeten som det så kallade Lotharkorset, och hur korsfästelsen ett halvt årtusende senare hos Rembrandt får lysa upp den mörklagda västerländska scenen i hans oförglömliga etsning *De tre korsen*.

Siena

Siena, ett av Alvar Aaltos idealsamhällen, kan med sitt amfiteatraliska, kraterliknande centrum inge en känslan av att befinna sig i den branta slutningen på Sassetas målning. Det korta besöket i staden blir som helhet en av resans positiva upplevelser, men med sina snabba och tvära scenväxlingar lämnar färdrutten inte rum till fördjupad analys av intrycken på själva platsen. Det är först efter hemkomsten som jag som på beställning får i mina händer en artikel i *The New York Review of Books*, "The Fierce Emotions of Siena", som berättar om hur man idag ställer sig till Bernard Berensons studie med dess tyngdpunkt lagd på Sassetas målningar i franciskankyrkan i Borgo San Sepolcro. Dennes tunna bok med dess sjuttiofyra sidor text matchas idag, framhåller artikeln, av en samlingsvolym i samma ämne på 636 sidor åtföljda av 435 färgbilder, med bidrag av ett stort uppbåd experter på området. Också i det här sammanhanget betonar man hur Berenson slogs av den andliga styrkan hos Sassetta som han jämförde med den eteriska prägeln över det buddhistiska ostasiatiska måleriet. Men när Sassetta, som det framhålls, låter Franciscus i Kristi efterföljd

sträcka ut armarna i korsliknande T-form på sin altartavla förblir scenen ändå till sin innersta kärna västerländsk.

Resor ger en ofta inte just det man söker men lär en i stället någonting annat, i det här fallet att det har funnits en annan, mer förändlig målarskola vid sidan av den florentinska med dess av Vasari knäsatta kanon. Det är kanske just den kontrasten och inte det kompakta reseprogrammet som ytterst ligger bakom den känsla av övermättnad som de välbekanta mästerverken i Uffizigalleriet har kvarlämnat hos mig. Men det är betecknande för den moderna snabbturismen att det är först med hjälp av böckerna och tidskrifterna som jag senare kan fylla ut bilden av det som vi har upplevt på vår resa. Den snabba förflyttningen från ort till ort, i och för sig perfekt ordnad av vår välinformerade kvinnliga färdledare, har hela tiden lämnat aptiten otillfredsställd och frågorna öppna.

Hon har exempelvis nästan ingenting haft att säga om Sassetta och problemen som jag gått och burit på, och jag får i stället söka mig fram på egen hand till några av hans målningar på en pågående visning av den sienesiska förrenässansen. De har emellertid mycket litet att ge och min lilla bok från museishopen med dess otydliga reproduktion av de vise männens brokiga resesällskap får därför också i fortsättningen förbli den blygsamma sammanfattningen av mina gamla oförlösta konsthistoriska önskedrömmar.

Men det är inte allt. Verkligheten har redan i Florens korsat våra reseplaner och riktat vår uppmärksamhet åt ett alldeles annat håll. Vi har som en självfallen sak på förhand hemma i Finland bokat oss för besöket i Uffizigalleriet, men väl framme finner vi att museet för tillfället lockar med en aktuellare attraktion som för besökaren ett par sekler framåt i tiden från Masaccio och Sassetta: en dubbelutställning kring Caravaggio och dennes florentinska efterföljare, anordnad med anledning av fyra hundraårsminnet av konstnärens död. På vår fråga om vi möjligen kunde få se utställningen blir svaret åter nej. Det tillåter tyvärr inte det hårt knutna reseprogrammet.

Caravaggio är en gammal bekant som följer oss som en skugga på vår rundtur, på samma sätt som han redan under tidigare resor har överskuggat vår kontakt med Medelhavsländerna, alltfrån upplevelsen av hans blodigt verkningsfulla version av Johannes Döparens halshuggning i katedralen i Valletta på Malta, en tyst exekution på en sidogata i slummen, till besöken några år senare i de små kapellen i San Luigi dei Francesi och Santa Maria del Popolo i Rom med deras påträngande realism som ger de bibliska tilldragelserna en ny påtaglighet som om de vore sedda genom den moderna filmens kameratelevisiv.

Jubileumsåret har aktualiserat inte bara Caravaggios konst utan också hans liv med dess dramatiska slut, när han sjuk och desperat, med sitt löst sittande svärd i sidan, gör fruktlösa försök att rädda en båtlast av sina målningar som han försökt följa längs kusten. Han går ensam och feberyrande bort i ett anspråkslöst sjukhärberge – en tillflykt för löst sjöfolk, hamnarbetare och slavar – i en liten stad vid namn Porto Ercole, men hans konst lever fortfarande dagsaktuell kvar här och nu. *Caravaggio Now* lyder den betecknande förstasidesrubriken till en artikel kring fyrahundraårsminnet.

Våra frustrerade ansträngningar att se hans konst i Florens visar sig inte vara nog. I Genua – resans slutpunkt – pekar guiden ut för oss ännu en utställning som handlar om honom och av allt att döma just om flykten som ändade hans liv, för den heter *Caravaggio e la fuga*. Men också den går vår näsa förbi och därmed förblir resans behållning till den delen ett enda arbete av honom som emellertid desto starkare har stannat kvar i medvetandet. Vi har nämligen inte lämnat Florens alldeles missbytt, utan snabbt fått genomvandra Caravaggiorummen i Uffizigalleriet, fyllda med verk av hans florentinska efterföljare, samlade som en draksådd kring en enda målning av hans egen hand, ett gor-

gonansikte eller Medusahuvud, som man har låtit stå som ett slags symbol för hela utställningen. Den får därmed också bli slutsymbolen för vår resa och mitt eget privata konsthistoriska sökande.

Vem eller vad är gorgonen? Ett kvinnligt odjur med ormhår och förstenande blick, säger ordboken, och jag gör ett tappert försök att läsa vidare och sätta mig in i den biologiska och mytologiska bakgrunden. Men jag märker snart att ämnet är vidlyftigt och får lov att nöja mig med poeternas förenklade bild. Gunnar Ekelöf som gjorde den till ett ledmotiv eller totemdjur i sina dikter kallar den ”bläckfisken, driven till ytan i stormen och agerande som dess genius, med sitt stirrande öga en personifikation av skräcken”, men tillägger att det naturligtvis är ”människans gåtfullhet och ondska det innerst rör sig om.”

Med Caravaggio befinner man sig mitt inne i nuet. Väl återetablerade hemma i Finland får vi plötsligt se en amatörkopia av hans Medusahuvud stirra emot oss i ett nyutkommet nummer av *Suomen Kuvalehti*. Bilden återspeglar de traumatiska stämningarna kring de uppskakande skolmorden i Jokela och Kauhajoki, ännu i färskt minne. Gorgonen har följt oss ända hem.

Det kan också annars kännas som om ledmotiven i det nyss skrivna skulle sällas ut liksom av sig själv som ett slags efterskörd till vår resa. En knapp månad senare vet en notis i *HBL* berätta att Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna gett sitt utslag i ett mål gällande krucifixen i de italienska skolorna, igångsatt av finskfödda Soile Lautsi. Det finns inga bevis för att sådana symboler, hängda på väggen i klassrummen, skulle påverka eleverna, konstateras det i utslaget.

Följande dag slår *Helsingin Sanomat* stort upp Hokusais träsnitt av berget Fuji som bakgrund till en tsunamivåg, en sinnebild för det japanska psykets tusenåriga ostasiatiska lugn inför det oundvikliga.

ERIK STENMARK

